

Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması

Hayri ÇAPRAZ*

ÖZET

Türkistan, 19.yüzyılın ikinci yarısında Rusya ve İngiltere'nin Asya hakimiyeti için nüfuz mücadelesi verdikleri bölgelerden biridir. Bu mücadele sırasında Türkistan'da Kazak bölgeleri ve bağımsız Türk devletleri (Hive, Hokand ve Buhara) Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmiştir. İşgal sonrası Rusya, bölgede askeri idari yapılar kurarak, Asya'nın ortasında önemli bir güç haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Türkistan, Rusya, Buhara, Hive, Hokand, Orda*

The Dominance of Czarist Russia in Turkistan

ABSTRACT

Turkistan is one of the regions where Russia and Great Britain had been struggling for dominance over Asia at the second half of nineteenth century.

During this struggle, the Kazakh regions and independent Turkish states (Khive, Kokand and Bukhara) in the Turkistan had been invaded by the Czarist Russia. Following the invasion, Russia became decisive power at the middle of Asia by establishing military administrative structure.

Keywords: *Turkistan, Russia, Bukhara, Khive, Kokand, Orda.*

Giriş

19. yüzyıl, dünyanın birçok devleti ve milleti için olduğu gibi, Türkistan için de oldukça hareketli bir yüzyıl olmuştur. Bu yüzyıl, Türkistan yönetimlerinin, gerek kendi aralarındaki mücadelelerle, gerekse ekonomik çıkar elde etmek veya toprak kazanmak isteyen dünyanın büyük devletleriyle karşı karşıya kaldığı bir dönemdir. Özellikle Rusya'nın ve İngiltere'nin Asya'da nüfuz mücadelesi, bölgenin siyasi ve idari yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu yüzyılda hem Rusya'dan hem de Avrupa'dan çok sayıda askeri-siyasi kimlikli görevliler, seyyahlar Türkistan'daki yönetimlerle ilişkilerini güçlendirmeye çalışmışlar veya bölge hakkında siyasi, kültürel ve ekonomik bilgiler içeren notlar tutmuşlardır. Seyyahların 19. yüzyıl Türkistan'ı için tuttuğu notlar, bugün hala araştırmacılar için önemli eserlerdir. Bu seyyahlar ve araştırmacılar arasında Henri De Blocqueville (1860-1861), Arminius Vambery (1863-1864), Aleksey Pavloviç Fedçenko (1868-1871) I.A. Mac Gahan (1873), Eugene Schuyler (1873), İvan Vasileviç

* Yrd.Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Muşketov (1874), Nikolay M. Prjevalskiy (1870-1885), Wilhelm Radloff (1859-1871) ve Gabriel Bonvalot (1881-1882) sayılabilir.

19. yüzyılda Rusya ile İngiltere'nin Asya'daki nüfuz mücadelesi bu yüzyılın ikinci yarısında Türkistan devletlerinin Çarlık Rusyası tarafından işgali ile sonuçlanmıştır. Çarlık Rusyası, Türkistan bölgesini aşama aşama ele geçirerek, yeni idari yapılar kurmuştur. Bu süreçle ilgili olarak, V.S. Dyakin, Petersburg'un Türkistan'da belli bir politikasının olmadığını, gelişmelere bağlı olarak, halklara göre kararlar alındığını ifade etmiştir¹. Ancak 19. yüzyıl boyunca, Rusya'nın, İrtiş ve Ural bölgesinde yaşayan Kazaklardan² başlayarak, güneye doğru aşama aşama ilerlediği ve idari yapılar kurduğu görülmektedir. Bu çalışmada Çarlık Rusyası'nın bu ilerleyişinin aşamaları ve beraberinde kurulan idari düzen incelenecektir. Çalışmada geçen Türkistan kelimesiyle, doğuda bugünkü Çin sınırlarında bulunan Doğu Türkistan'dan başlayıp, batıda Hazar Denizine kadar uzanan ve güneyde Afganistan'dan kuzeyde İrtiş nehrinin orta kısımlarına kadar olan coğrafya kastedilmektedir. Çarlık Rusyası'nın idari birimi olarak isimlendirilen “*Türkistan Bölgesi*” veya “*Türkistan Genel valilikleri*” ise coğrafi anlamda kullanılan Türkistan veya Batı Türkistan kelimesinden farklıdır.

Rusya'nın Kazak Bölgelerine Yerleşmesi

Rus Çarı IV. İvan, Kazan Hanlığını 1552 yılında, Astrahan Hanlığını da 1556 yılında işgal ederek, Rusya'nın sınırlarını Volga ve Ural nehirlerinin döküldüğü Hazar Denizi'ne kadar ulaştırdı. Kazan'ın alınmasından sonra Mareşal Stoganov'un desteklediği Rus Yermak Kazakları, Uralları geçerek 1558 - 1582 yıllarında Sibiry'a³ ele geçirdiler. Küçüm Han idaresindeki Türk-Müslüman devleti Sibir Hanlığının bağımsızlığına son verdiler³. Asya'daki bu hızlı yayılma 17. yüzyılda kısmen durakladıysa da, 18. yüzyılda yeniden başladı.

18. yüzyılda Rusya'nın güneye ve doğuya doğru yayılışı iki eksen üzerinde gelişti. Birincisi, Karadeniz'in her iki tarafından (Balkanlar-Kafkaslar) Osmanlı İmparatorluğu topraklarına, ikincisi de, Türkistan yönünde Kazak steplerine doğru oldu⁴. Urallar'dan Tanrı dağlarına, Sibiry'a'dan Türkistan çöllerine kadar uzanan coğrafya bu yüzyılda Rus yayılma alanını oluşturdu.

Ruslar 18. yüzyılda, Kazak steplerinin kenarında göründükleri sırada, buralarda yaşayan Müslüman göçebe Kazaklar, üç büyük topluluk halinde teşkilatlanmış bulunuyorlardı: Ulu Orda (Büyük Cüz), Orta Orda (Orta Cüz) ve Küçük Orda (Küçük Cüz) adlarını taşıyan bu topluluklar, yaylaları paylaşmadıklarından, birbirleriyle devamlı kavga halindeydiler. (bkz Harita 1). Doğu tarafında bulunan gruplar, komşuları olan Batı Moğolistan Uygur Budistleriyle ölüm kalım savaşı

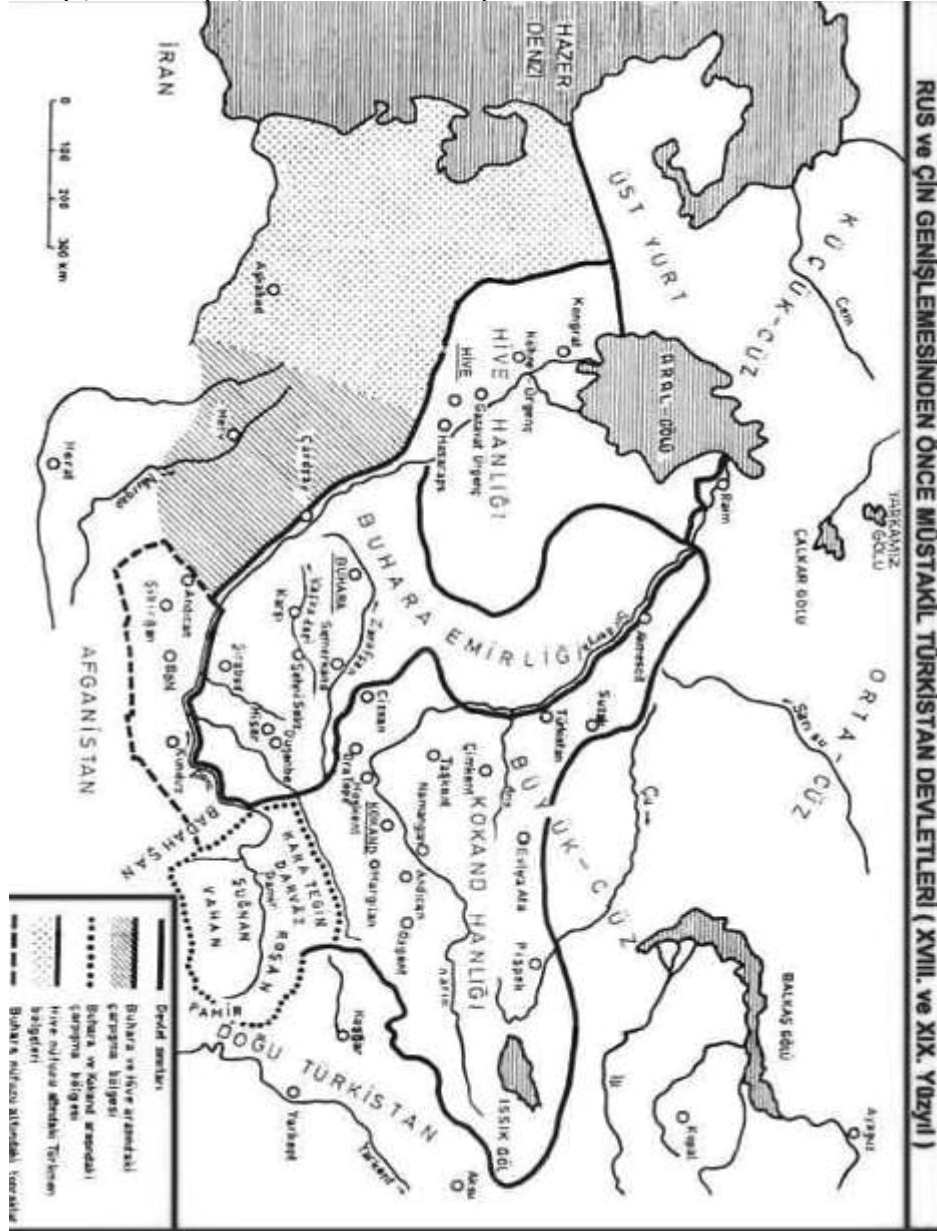
¹ D.V. Vasilev, “Ustroitel Turkestanskogo Kraya”, *Sbornik Russkogo Geograficheskogo Obşestvo*, *Rossiya i Srednyaya Azija*, Tom No: 5 (153), s. 58.

² Bu çalışmada iki farklı Kazak grubundan bahsedilmektedir. Bunlardan bir tanesi Türk olan Kazaklar olup, diğeri Rusya adına faaliyet gösteren Rus Kazakları'dır. Her iki kazak kelimesinin karıştırılmaması için, Rusya adına faaliyet gösterenler bu çalışmada “Rus Kazakları” şeklinde kullanılmıştır.

³ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1995, s. 42.

⁴ Olivier ROY, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Metis yayınları, İstanbul 2000, s. 59.

içindeydiler. Nitekim stepteki bu çatışmalar Rusların doğuya ve güneye doğru ilerleyişlerini kolaylaştıracak zemini hazırlıyordu⁵.

Harita 1: Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarih*, TTK, Ankara 1995, Haritalar.

⁵ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 25.; A. Bennigsen, Lemerrier C. Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri*, Çeviren: Nezih Uzel, İrfan Yayınları, İstanbul 1994, s. 37.

Rusya'nın güney politikasının temellenmesinde Çar I. Petro'nun (1689-1725) önemi büyüktü. Petro Türkistan'a bir inceleme heyeti göndermiş ve Amuderya nehrinde altın tozu olduğunu öğrenmişti. 1713 yılında Sibirya Valisi (Gubernator) Doğu Türkistan tarafında da altın tozu bulunduğu bilgisini verdi. Bunun üzerine Petro, 1714 yılında Vali'ye verdiği emirde, Doğu Türkistan kısmında Yarkend'in alınmasını istedi. Ancak Kalmukların karşı koyması ve Rus ordusunda yayılan salgın hastalık dolayısıyla hedefe ulaşamadı⁶. 1719 ve 1720 yıllarında Rus orduları tekrar sefere başladılar. Kalmukların karşı koymasına rağmen İrtiş nehrinin yukarı kısımlarına doğru ilerlediler⁷. Türkistan seferleri sırasında 1716'da Omsk, 1718'de Semipalatinsk, 1719'da Ust-Kamenogorsk kaleleri yapıldı. Çar'ın orduları ele geçirdikleri yerlerde kaleler inşa ederek kalıcı olmaya çalışıyorlardı⁸. Böylece Rus birlikleri kuzeyden Türkistan'a doğru ilerlemeye başladılar.

Petro döneminde Ruslar, sadece Sibirya tarafından değil, Hazar Denizi üzerinden de Türkistan'a girmeye çalıştılar. 14 Şubat 1716 tarihinde General Bekoviç-Çerkaskiy'e verilen emirde, Amuderya nehrinin daha önce Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde bir kale yapılması, Hive Hanı'nın Rus himayesine alınması için çaba sarfedilmesi ve ondan Sirderya boyunca altın aranması için izin alınması istendi⁹. Böylece I. Petro zamanında Rusya, Türkistan bölgesine hem Sibirya, hem de Hazar Denizi tarafından girmek için aktif faaliyete başlamış oldu.

Çariçe Anna İvanovna döneminde (1730-1740) Rusya'nın Türkistan yönünde askeri ve politik nüfuz genişletme faaliyeti devam etti. Ancak bu sefer, Ural dağlarından itibaren uzanan stepler üzerinden ilerlenmeye çalışıldı. Küçük Orda Han'ı Ebul Hayr Han kendi otoritesine direnen muhaliflere karşı Ruslardan yardım istedi. Rusya bu durumu değerlendirerek, yardım yapılacağına dair A.İ. Tevkelev'i elçi olarak Kazaklara gönderdi. Bu yardım karşılığında, halkın tamamı istemese de Küçük Orda ve Orta Orda Kazakları 1732 yılında Rus himayesini kabul ettiler. Küçük Orda ile Rusya arasındaki yakınlaşma sonucunda Rusya, Or nehrinin Ural nehrine döküldüğü yerde¹⁰ bir kale yapma hakkı elde etti. Böylece Kazak bölgelerine Ruslar daha kolay müdahale edebileceklerdi. *Bölgede Kazaklar veya Başkırtlardan birisi isyan ettiğİ takdirde, Rus birlikleri korunarak, balkın biri diğerine karşı kullanılacaktır*¹¹.

1730'lu yıllarda Türkistan'ın kuzeyindeki gelişmeler Çarlık Rusyası'nın Asya'ya ilgisini daha da kuvvetlendirdi. 1734 yılında Orenburg Komisyonu oluşturuldu. Komisyonunun en önemli görevlerinden biri, imparatorluğun güneydoğu Asya sınırlarında tarım, endüstri ve ticaret gibi alanlarda inceleme yapmaktı. Ancak, bu alanlarda istenilen hedeflere kısa zamanda ulaşamayacağı anlaşıldığından, komisyon, Rusya'nın doğu komşuları ile diplomatik ve ticari ilişkileri geliştirme görevini de üstlenmişti¹².

⁶ L. Kostenko, *Srednyaya Azıya i vodvorenie v ney Russkoy grajdanstvennosti*, S. Peterburg 1871, s. 90-93

⁷ A. Şepelev, *Materiali dlia istorii Hivinskogo poboda 1873*, Cilt I, Taşkent 1879, s. 13.

⁸ A. Bennigsen, Lemerrier C. Quelquejay, *a.g.e.*, s. 37.

⁹ A. Şepelev, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁰ Rusya Kazakistan sınırı yakınlarında bulunan bugünkü Orsk şehrinin bulunduğu yer.

¹¹ A. Şepelev, *a.g.e.*, s. 24-26.

¹² Yu.N. Smirnov, "Sbornik Eksraktov imennih Ukazov 1734-1741 gg.", *Sbornik Russkogo Georgafıçerkogo Obşestvo, Rossiya i Srednyaya Azıya*, Tom No 5 (153), s. 13, 15.

Ural ve Kazak bölgelerini yönetimine alan Ruslar burada Orenburg merkezli bir yönetim kurdular. Orenburg'a ilk Vali olarak da Nepluev atandı. 1744 yılında Nepluev, Türkistan şehirleri ve Hindistan ile ticareti geliştirme amacıyla buralara ticaret kervanları gönderdi. 1740-50'li yıllarda Rusya'nın Türkistan hanlıkları ile ticari ve diplomatik ilişkilerinin ağırlık merkezi Astrahan'dan Orenburg'a kaydı¹³.

Kazak bölgelerine giren Çarlık Hükümeti, buralarda daha sağlam tutunabilmek için Ural, Orenburg ve Yedisu (Semireçensk) bölgelerinde Rus kolonilerinden yerleşim birimleri oluşturdu. (bkz. Harita 2). Ural, Orenburg ve Sibiryadaki ordu kuvvetlerinden belirli sayıda askerler alınarak yeni bölgelere yerleştirildi. Bunlar, İrtiş nehri boyunca oluşturulan ve yeni hat olarak adlandırılan yapıyı meydana getirdiler. Yerleştirilenlerin bir kısmı sonradan Sempalatinsk Rus Kazakları adıyla bilineceklerdir. Bu Rus Kazaklarına ilaveten Rusya'da çeşitli yerlerden toplanan köylüler kendilerine ev inşa etmek ve arazi işlemek için gerekli alet –edevat verilerek sınırlara gönderildiler. Bunlar da Yedisu Rus Kazak ordusunu mühim bir kısmını teşkil ettiler¹⁴. Türkistan'ı kuzeyden kuşatan hatta yerleştirilen Rus göçmenlere araziler verildi ve nehirlerde balık avlaması için imkânlar sağlandı. Göçmenlerden istenen Kırgız veya diğer yabancılardan gelecek saldırılara karşı koymalarıydı¹⁵.

Çariçe II. Katerina zamanında (1762-1792) Kazakların Küçük Orda bölgesinde, imparatorluk kanunlarının uygulanması için harekete geçildi. Bu politika, Orda Han'ının otoritesinin kaldırılması ve bölgenin bir Eyalet idaresine (guberniya) dönüştürülmesi yönünde bir adımdı. Ancak uygulama başarısız oldu. Eski kanunlarla ve yönetimle idare devam etti¹⁶.

19. yüzyılın ilk yarısında Kazak ve hatta bazı bölgelerde Kırgızların da bulunduğu coğrafyaların Rus birlikleri tarafından ele geçirilme süreci devam etti. Rusların Kazak, Kırgız ve Hanlıklar yönünde ilerlemesi Türkistan içindeki huzursuzluklarla da ilgiliydi. Hanlara veya Beye vergi vermek istemeyen bazı gruplar kaçarak Rusya tarafına sığınmakta ve Rusya'nın tabiiyetine girdiğini beyan etmekteydiler¹⁷. Rusya ise bunları koruma altına almaktaydı. Hatta 1841 yılında Hive Hanlığı'na yapılan uyarıda, eğer Hanlık memurları Rusya himayesine girmiş Kazaklardan vergi almaya gelirse, idamla cezalandırılacakları bildirildi¹⁸. Hive Hanlığı'ndan duyulan rahatsızlık, aynı gerekçe ile Hokand Hanlığı'ndan da duyulmaktaydı¹⁹. Bu ve benzeri faaliyetler Rusya'nın bölgedeki etkinliğini artırıyordu.

Yine bu dönemde kervanlara yapılan saldırılar Rusya'nın politik ve askeri müdahalesine imkân sağlıyordu. Semipalatinsk ve Taşkent arasında kervanlar gidip gelmekteydi. Semipalatinsk, çoğunluğu Türk gruplarına, üçte biri ise Ruslara ait 6000

¹³ A. Şepelev, a.g.e., s.29, 31.

¹⁴ Eugene Schuyler, *Türkistan*, Editör İsmail Aka, Çevirenler: Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma yay. İstanbul 2007, s. 487.

¹⁵ *Turkestan*, izdanie: K. İ. Tihomirov, Moskva 1897, s. 16.

¹⁶ A. Şepelev, a.g.e., s. 35.

¹⁷ “Zapiski o Kokanskom hanstve horunjago N. İ. Potalina (1829-1830)”, *Kırgızkie stepi i Kokandskoe Hanstvo v načale XIX stoletiya po opisaniyi Horunjago N. İ. Potanika*, s. 205.

¹⁸ S. V. Jukovskiy, *Snoşenie Rossii s Buharoy i Hivoy za poslednie trehsotletie*, Petrograd 1915, s. 127.

¹⁹ S. V. Jukovskiy, a.g.e., s. 142.

nüfuslu (1862 yılı) bir yerleşim yeri idi. Batı Sibirya ile Kırgız bozkırı ve Batı Çin arasında cereyan eden alış-verişin merkeziydi²⁰. Zaman zaman şehirler arasında gidip gelen kervanlara yerel halk veya gruplar tarafından saldırılar yapılmaktaydı. Dolayısıyla Rus birlikleri ticaretin güvenliğinin sağlanmasını gerekçe göstererek de Türkistan'daki iç bölgelere girmektedir.

Bu dönemde yerli Kazak gruplarının (Orenburg bölgesi ve Sibirya bölgesi kazakları) kendi aralarındaki mücadeleler, Rusya'nın tabiiyetine girmiş Kazak gruplarının, yerel otorite tarafından cezalandırılma teşebbüsü ve Rus kervanlarına saldırılması gibi gerekçeler Rus birliklerinin bölgeye seferlerinin başlıca gerekçeleri arasında yer aldı. Ruslar bu seferleri sırasında (1830-1840) stratejik noktalarda kaleler (Ulutav ve Aktav gibi) yaparak ilerlemeye devam ettiler²¹. Kazak bölgeleri üzerinden ilerleyerek Urallar, Sibirya ve Hazar Denizi'ni geçen Rusların karşısında artık, Türkistan'da bulunan üç Türk devleti vardı: Hokand, Hive hanlıkları ve Buhara Emirliği. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Türkistan'daki bu devletler de Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetini tanıyacaktı.

Çarlık Rusyası'nın Türkistan İçlerine İlerlemesinde Etken Unsurlar

19. yüzyılda Rusya'nın güneye doğru yayılmasında kültürel-ideolojik etkenlerin yanında, özellikle I. Petro'dan itibaren etkin olan devletin ekonomik çıkarları başlıca rolü oynamıştır. Petro, ticaret merkezlerine ve denizlere hâkim olma stratejisini benimsemişti. Kendisinden sonra bu politikayı Asya'da etkin uygulayanlardan biri II. Katerina oldu (1762-1796). Daha sonra I. Aleksandr (1801-1825) aynı politikayı devam ettirdi²². Nitekim süreklilik arz eden bu politika sayesinde 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya, Türkistan dâhil, Asya'nın birçok bölgesinde askeri ve politik açıdan güçlü bir devlet haline geldi.

Çarlık Rusyası'nın 19. yüzyılda Türkistan'da aktif bir politika izlemeye başlamasında, Balkanlar, Karadeniz ve Kafkasya bölgelerindeki gelişmelerin etkisi büyüktü. Bilindiği üzere, Rusya'nın güney politikasının en önemli kollarından biri olan Kafkasya'da, 19. yüzyılın ortalarında Rus hükümeti, artık kontrolü büyük ölçüde kendi eline aldı. Kafkasya'nın güneyinde, askeri işgalleri tamamlayarak, kendi kontrolünde askeri-idari yapılar kurdu. Kafkasya'da hâkimiyetini kuran Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili hedeflerinde ise, Kırım Savaşı (1853-1856) yenilgisiyle başarısızlığa uğradı. Mevcut askeri ve politik şartlar, Karadeniz-Boğazlar ve Balkanlar bölgesinde ilerlemesinin mümkün olmayacağını gösterdi.

Kırım Savaşı'ndaki yenilgi dolayısıyla, Avrupa'da etkin gücünü kaybeden Rusya, rakipleri ile mücadelede daha güçlü olabileceği Türkistan bölgesindeki politikasını daha aktif hale getirdi²³. 1875 yılında Society of Arts isimli dergide James Long, Rusya'nın Kırım yenilgisini unutmadığını, Delhi'yi işgal ederek intikam alabileceğini yazdı. Bu düşüncesini de St. Peterburg'da yayınlanan "Golos"un açık olarak Hindistan'ın işgal edilmesi gerektiği şeklindeki yazısına dayandırdı. Hatta, Osmanlı üzerindeki İngiliz

²⁰ W. Radlof, *Sibirya'dan (Seçmeler)*, Çeviren: Ahmet Temir, İstanbul 1976, s. 142.

²¹ L. Kostenko, a.g.e., s. 53, 54, 147.

²² P. B. Struve, *Torgovaya Politika Rossii*, Yayınevi: Sotsium, Çelyabinsk 2007, s. 144.

²³ N.S. Kinyapina, "Srednyaya Aziya vo Vneşney Politike Rossii", *İstoriya Vneşney Politiki Rossii-Vtoroy Polorina 19 veka*, Yayınevi: Mejdunarodnie otnoşeniya, Moskva 1997, s. 89.

nüfuzunun Hindistan işgali ile dengelenebileceğini yazdı. Tüm bunların yanında Long, Rusya'nın Türkistan'a yönelmesinde Çin faktörünü de vurguladı. 3 milyonluk Türkistan'ın Rusya için hedef olamayacağını, asıl amacın Kaşgar üzerinden ilerlenerek 300 milyonluk Çin olduğuna da dikkat çekti²⁴.

Rusya'nın Türkistan'a yönelmesini, Avrupalı devletler ve Osmanlı İmparatorluğu karşısındaki başarısızlıkla bağlantılandıran diğer bir yazar da Dieter Heinzig oldu. Heinzig, Rusya'nın yayılma ideolojisinin Avrupa'daki diplomatik ve askeri başarı eksikliğinden kaynaklanan hayal kırıklığını telafi etmek, ülke içindeki sorunları ve krizleri kapatmak amaçlı bir teşebbüs olarak da görülmeli, diye yazmaktaydı²⁵.

Çarlık Hükümetinin Türkistan üzerine yoğunlaşmasında etkin faktörlerden birisi de İngiltere'nin Asya'daki faaliyetleri olarak nitelenebilir. 19. yüzyılın başında Rus askeri diplomatları gibi, İngilizler de Türkistan bölgesi ve çevresinde kendi ülkelerinin nüfuzunu güçlendirmek için faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Türkistan'da İngiliz-Rus rekabetini inceleyen Haryukov, 1830'lu yılların başında İngiliz misyonerlerin Orenburg'da yerlilerin Hıristiyanlaştırılması amacıyla yerleşmiş olduklarını, ancak amaçlarının Buhara ve Hive'yi Rusya aleyhine kışkırtmak olduğunu yazmaktadır²⁶.

1838 yılında Britanya'nın Hindistan Valisi, Albay Charles Stoddart'ı Buhara Emir'i'ne göndererek, Emir'den elindeki Rus esirleri bırakmasını istendi. 1839 yılında da Britanya-Hint kuvvetleri Afganistan'a saldırdı²⁷. İngilizler, Buhara ve diğer hanlıklarla ilişkileri güçlendirme amacıyla Stoddart'dan bir yıl sonra Hive'ye subay J. Abbott'u, 1840 yılında ise yine subay olan Richmond Campbell Shakespeare ve Arthur Conolly'yi gönderdi. Bu sırada Rusya askeri kuvvetleri, Ural, Sibiry ve Hazar tarafından güneye doğru hakimiyetini genişletiyorlardı. Bu nüfuz mücadelesi içinde Rusya, 1839 ve 1840 yıllarında Buhara'ya askeri sefer düzenledi. Bu sefer dolayısıyla, Buhara Han'ı elindeki Rus esirleri ve onlara ait malları iade etti. Rusya ile ticareti yeniden başlattı. Rusya ile yakınlaşma kurulduktan sonra, Buhara Han'ı 1842 yılında İngiliz elçileri Stoddart ve Conolly'yi idam etti. 29 Aralık 1842 tarihinde Buhara ile Rusya arasında 9 maddelik antlaşma yapıldı. Bu antlaşmayla Rusya'nın Buhara ve yakın çevresinde politik ve ticari ayrıcalıkları arttı²⁸.

Kuzeyden genişleyen Rus nüfuzuna karşı, İngiltere de güneyden karşılık verirken, Buhara ve Hokand ise birbirleriyle mücadele halindeydiler. Bu mücadele yabancı güçlerin Türkistan'a nüfuzunu kolaylaştırdı. Hanlıkların bölgeyi etki altına almaya yönelmiş devletlere karşı yeterli teknik donanıma sahip silahlara sahip olmaması ise rakipleri daha da cesaretlendirdi. Özellikle Rusya, bir yandan ekonomik çıkarlarını güçlendirmeye ve korumaya yönelik, diğer yandan yayılma güdülemesi içinde, İngiliz nüfuzunu kırmak için sınırlarını askeri yöntemlerle Türkistan devletleri

²⁴ James Long, "Russian advance in Central Asia", *Society of Arts, journal*, 20 Nov. 1874 – 12 Kasım 1875, s. 645, 647, 648.

²⁵ Dieter Heinzig, "Russia and the Soviet Union in Asia: Aspect of Colonialism and Expansionism", *Contemporary Southeast Asia*, 4: 4, 1983, s. 423.

²⁶ L.N. Haryukov, *Anglo-Russkoe Soperničestvo v Tsentralnoy Azji i İsmailizm*, Moskva 1995, s. 14.

²⁷ A. Şepelev, a.g.e., s. 55, 56.

²⁸ A. Şepelev, a.g.e., s. 58-67.

yönünde genişletmekten kaçınmadı²⁹. Böylece Rusya, Hanlıkların kendi aralarındaki mücadelelerle zayıfladığı bir dönemde, İngiltere'nin Türkistan bölgesinde doğması muhtemel nüfuzunu da önlemek için fırsatları değerlendirdi.

Rusya'nın Türkistan'a yönelmesinde ekonomik hedefler önemli yer tutmaktaydı. Asya'yı hâkimiyetine alarak, kendisine pazar sağlamış olacaktı. Çünkü Rus malları Avrupa'da Fransız ve İngiliz malları ile rekabet edebilecek durumda değildi. Türkistan hâkimiyeti Rusya'ya, doğu dünyasının pazarını açacaktı. Bu dönemde, Moskovalı tüccarlar kendilerine pazar oluşturmak amacıyla, Hükümeti Asya'da askeri harekât için sıkıştırmaktaydılar. 1838 tarihli Dışişleri Bakanlığı'nın raporunda Türkistan ile ticari ilişkilerin gerekliliği vurgulanarak, "ticaret bizim Orta Asya politikamızın temel dayanağıdır" şeklinde ifade yer almıştır³⁰.

Ekonomik faktörlere Amerika Birleşik Devletleri'ndeki iç savaşın (1860-1864) dünya ekonomisine etkisi de eklenebilir. Çünkü iç savaş sırasında bu bölgeden Avrupa pamuk alamadı ve pamuğun yetiştiği bir diğer bölge olan Türkistan'a ilgi arttı. Aynı dönemde, Rusya'dan Moskova'lı tüccarlar da benzer sıkıntı dolayısıyla özellikle Buhara bölgesinde araştırma yapılması için Maliye Bakanı'ndan yardım istediler. Hindistan'da hakim olan İngiltere de Buhara ve diğer Türkistan bölgeleriyle ilgilenmeye başladı. Uluslararası alandaki bu gelişmeler, Rusya'nın Türkistan'a ilgisini daha da artırdı³¹.

Rusya'yı Türkistan içlerine yönelten bir diğer sebep olarak sınırdaki asayiş bozukluğu gösterilebilir. Asya'da yeni bölgeler işgal etme amacıyla olan Rusya'nın, Türkistan içlerine ilerlemek için kullandığı gerekçelerden biri, sınırda yerleşmiş kabilelerin-aşiretlerin kendi tarafına saldırıları olmuştur. Rusya, işgal ettiği bölgelere göçebelerin veya diğer Türk gruplarının girişini gerekçe göstererek, ilgili unsurların kontrolü amaçlı diyerek yeni yerler ele geçirmiştir. Böylece, Türkistan'ın iç bölgelerine seferler düzenleyen Rus askerleri, kaleler kurarak kalıcı olmuşlar ve imparatorluğun sınırlarını genişletmişlerdir³². Rus literatüründe bu sınır güvenliği gerekçesi, Volga ve Kafkasya bölgelerindeki yayımlarda da öne çıkmaktadır.

19. yüzyılın ortalarında Rusya'nın Türkistan'a girmesinde, devlet adamlarının Türkistan'ın işgali yönünde görüşlerini açık olarak belirtmeye başlamaları da işgalleri hızlandırmıştır. Prens Aleksandr Baryatinskiy bu fikrin önde gelen savunucularındandır. Baryatinskiy, Çar Naibi-Kafkasya Orduları Başkomutanı olduğu yıllarda (1857-1864), Çar II. Aleksandr'a (1855-1881) Türkistan'ın işgalinin gerekliliğini ifade etmiştir. Baryatinskiy, 1857 yılında bir inceleme heyeti gönderilerek, Hazar Denizi ve Aral gölü arasında demiryolu yapımının araştırılmasını önermiştir. Ona göre, demiryolu Rusya'nın ürünlerinin Asya pazarına akışını artıracak, doğuda Rusya'nın politik varlığını güçlendirecek ve İngiltere'nin kendilerine karşı rekabetini zayıflatacaktır. Ayrıca Baryatinskiy, Hazar Denizi'nde donanmanın güçlendirilmesini, Aral Gölü'ne doğru bir yol açılmasını ve Sirderya boyunca Türkistan içlerine ilerlenmesini önermiştir. Çar II. Aleksandr, Türkistan'a Rusya'nın yerleşmesini sağlayacak Baryatinskiy'nin bu planını dikkate almış ve tartışılıp değerlendirilmesi için

²⁹ L.N. Haryukov, a.g.e., s. 11-14.

³⁰ N.S. Kinyapina, a.g.m., s. 86.; James Long, a.g.m., s. 645.

³¹ *Central Asia*, edited by Edward Allworth, Duke university Pres, London 1994, s. 131.

³² L.N. Haryukov, a.g.e., s. 14.

Dışişleri, Savaş, Ulaşım Bakanları ve Orenburg Genel Vali'lerinden oluşan özel bir komiteye havale etmiştir. Komite, Ocak 1857 tarihinde planı desteklemiş, ancak, henüz yeni bitmiş savaş ertesinde uygulanmasının vakitsiz olduğunu belirtmiştir. Bu rapora rağmen Hükümet, Türkistan'a ilgisini azaltmamıştır. Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bulunan Asya Masası Dairesi, 1858 yılında üç inceleme heyeti hazırlamıştır: Bunlardan birincisi, N.V. Hanıkov'un başkanlığında İran'ın doğusuna (Horasan'a) ve Herat'a, ikincisi, N.P. İgnatiev'in başkanlığında Hive ve Buhara'ya, üçüncüsü de, Ç.Ç. Valihanov'un başkanlığında Doğu Türkistan'a (Kaşgar'a) gönderilmiştir³³.

Çarlık Hükümetinin Türkistan politikasını daha geniş bir bakış açısıyla değerlendirmek için, üç heyetin de faaliyetlerine kısaca bakmakta fayda vardır.

Jeolog, etnograf, coğrafyacı, tarihçi gibi uzmanlardan oluşan Hanıkov başkanlığında Horasan ve Herat'a giden heyetin görevi İran-Rusya yakınlaşmasını güçlendirmekten başka, Ortadoğu'daki İngiliz nüfuzunu zayıflatacak ilişkiler zeminini hazırlamaktı. Bu çerçevede, Kabil ziyaret edilerek, Afgan Emiri Dost Muhammed'in Rusya ile yakınlaşması sağlanmaya çalışılacaktı. Ancak İran ve Afganistan ile istenilen seviyede siyasi ve askeri ilişkiler kurulamadı.

Kaşgar'a gönderilen diğer heyetin amacı, Kaşgar bölgesi ile Rusya'nın politik ve ticari ilişkilerini artırmak ve bölge hakkında bilgi toplamaktı. Heyetin başında bulunan Valihanov, tüccar kimliği altında 6 aylık sürede bölge ve buradaki Hokand-İngiliz askeri kuvvetleri hakkında bilgi toplamıştır. Bu gezisinde Valihanov, Kaşgar'daki Çin kuvvetlerinin çok kötü durumda olduğunu görmüştür. 1859 yılında Kaşgar'da çıkan iç çatışma ve şehirde Rus subayı bulunduğu yolunda dedikodular dolayısıyla Valihanov hemen bölgeden ayrılmak zorunda kalmış ve yazın Semipalatinsk'e ulaşmıştır³⁴.

Buhara ve Hive bölgesine gönderilen heyetin amacı ise, büyük ölçüde Hanıkov heyeti ile benzer hedefleri içermekteydi. Türkistan hanlıklarında Rusya'nın politik ve ticari nüfuzunu artırmak, İngiltere'nin Rusya aleyhine güçlenecek nüfuzunu engellemektir. 1858 yılında Orenburg'dan yola çıkan bu heyetin başında N.P. İgnatiev bulunmaktaydı. İgnatiev, daha önce Londra'da Rusya'nın askeri ataşesi (temsilcisi) olarak görev yapmış, Türkistan'daki İngiliz ajanlarını yakından izleyen bir isimdi. Türkistan konusunda uzman bir diplomattı³⁵.

İgnatiev, Hive ve Buhara'ya Rusya'nın politik nüfuzu ile beraber ekonomik gücünü de artıracak zemini oluşturma göreviyle gelmişti. Bu bağlamda, daimi Rus ticari temsilciliklerinin açılması, Hıristiyan tüccarlardan alınan çifte vergi uygulamasının kaldırılması gibi konularda antlaşma yapması gerekiyordu. Hive'de istenilen antlaşma sağlanamasa da, Buhara ile antlaşma yapılmıştır. Buhara ile antlaşma için İgnatiev, bölgedeki iç çatışmaları iyi değerlendirmiştir. Bilindiği üzere Hokand ve Buhara uzun yıllardan beri mücadele halindeydiler. İgnatiev, Buhara devlet erkânına, Hive ve Hokand'ın Buhara'ya karşı birleştiğini, İngilizlerin Hokand'a silah verdiklerini söylemiştir. Rus temsilcilerden bu gelişmeleri öğrenen Buhara yönetimi, bölgedeki

³³ N.S. Kinyapina, a.g.m., s. 89, 90.

³⁴ N.S. Kinyapina, a.g.m., s. 91, 94.

³⁵ N.S. Kinyapina, a.g.m., s. 92.

rakiplerine karşı desteğini alabilecekleri Rusya ile antlaşma imzalamıştır³⁶. İgnatıyev başkanlığında heyetin Rusya adına yaptığı diğer önemli faaliyet ise Hive Hanının elinde bulunan Buhara'dan alınmış olan Rus esirler ve Amu Derya ve kıyıları hakkında bilgi toplamasıdır³⁷.

Türkistan'dan dönen İgnatıyev, bölgedeki koşullara, gelişmelere ve istikrarsızlığa bakıldığında, Buhara ile yapılan antlaşmanın güvenilir olmadığını, diplomatik ilişkiler yerine, askeri nitelikli yöntemlerin uygulanması gerektiğini savunmuştur³⁸. Dışişleri Bakanlığı'nın Asya'nın üç noktasına gönderdiği heyetten sadece Türkistan'a giden grupta kısmen başarılı bir sonuç alınmıştır, ancak onun devamında da şüphe vardır.

19. yüzyılın ortalarında Rusya'nın Türkistan yönünde ilerlemeye çalışmasını tüm güney politikası içinde değerlendirdiğimizde şöyle bir tablo ortaya çıkıyor: Rusya 4 noktadan güneye doğru genişleme teşebbüsü içindedir. Bunlardan birincisi Balkanlar-Karadeniz yönünde olup, Kırım savaşı ile durdurulmuştur. Diğer iki yönden İran ve Çin'e yönelik olarak askeri yöntemler kullanılmakla birlikte, daha çok diplomatik ilişkilerle nüfuz güçlendirme çabası vardır. Son olarak Türkistan yönünde ise, bu dönemde daha çok askeri yöntemler kullanılmıştır.

Rusya'nın Türkistan Devletlerini İşgali

Çarlık Rusyası, askeri olarak Kazak steplerine yerleşmeye başladığında (18-19.yy), Hive, Hokand ve Buhara devletlerinin kendi aralarında çatışmaları ve aşiretlerin zaman zaman yöneticilerine karşı isyanları Türkistan'da tam bir huzur ortamının sağlanmasını engellemekteydi³⁹. Buhara Emiri Nasrullah (1826-1860) ve Hive Han'ı Muhammed Emin birbirine düşman durumdaydılar. Emir, Hokand Hanlığı ile de iyi ilişkilere sahip değildi. 1840 yılında Buhara Emiri Hokand'a saldırarak Han Mahammed Ali'yi idam ettirdi. 1843'de Hokandlılar Taşkent'i Molla Bey komutanlığında geri aldılar. 1846 yılında Hokand Han'ı olan Hudayar Han (1846-1853), Buhara Emiri'nin kendisine düşmanlığını İstanbul'da bulunan Halife'ye şikayet etmekteydi. Hokand ve Buhara arasındaki düşmanlık 1865 yılına kadar (Rusların Taşkenti almasına kadar) devam etti⁴⁰. 1863 yılında Türkistan'ı gezen Vambery Hokand-Buhara mücadeleleri için ilginç bir tespit yapmakta: "Orta Asya'da bulunduğum günlerde çıkan savaşlar, Miladın 1839 tarihinde Hokant Han'ı Muhammed Ali Han ile Buhara Emiri Nasrullah Han arasında başlayan savaşın devamıydı. Söz konusu tarihte açılan bu savaş, iki Han'ın terekelerinin bir bölümü gibi varislerine kalmıştı"⁴¹. Kazakların Orta Orda Han'ı Arungazi ile Küçük Orda Han'ı birbirlerine düşmandılar. Zeki Velidi Togan, bu düşmanlıkların kaynağında Rus sermayesinin olduğunu yazmaktadır⁴². Türkistan devletlerinin kendi idari yapısı içinde de birliktelik olduğunu söylemek güçtü. Her

³⁶ N.S. Kinyapina, a.g.m., s. 92, 93.

³⁷ A. Şepelev, a.g.e., s. 84, 86.

³⁸ N.S. Kinyapina, a.g.m., s. 92, 93.

³⁹ Olivier ROY, a.g.e., s. 66.; Arminius Vambery, a.g.e., s. 171,172.

⁴⁰ Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan*, Timaş yay. İstanbul 1997, s. 47.; Baymirza Hayit, a.g.m., s. 31,37.

⁴¹Arminius Vambery, a.g.e., s. 181, 182.

⁴² Zeki Velidi Togan, a.g.e., s. 225.

hükümdar değişiminde devlet içinde gruplar arasında çatışmaların olduğu bilinmekteydi⁴³.

Türkistan'ın iç siyaset buhranı geçirdiği dönemde, Ruslar Maverainnehir olarak bilinen Amuderya ve Sirderya arasını ele geçirmek üzere askeri harekate başladılar. Bu hareket için gerekli askeri alt yapı önceki dönemlerde atılmıştı. Rus askeri kuvvetleri 1845 yılında Irgaz ve Turgay nehirleri boyunca kaleler inşa ederek, 1848'de Kara-Butak ve Kos-Aral limanlarını kurdular. Aynı yıl, iki harp gemisini Aral Gölü'ne indirdiler. 1854 yılında bugün Alma-Ata'nın bulunduğu yerde Verniy kalesini yaptılar. Böylece Hokand Hanlığı veya diğer yönetimler üzerine yapılacak seferlerin alt yapısını hazırladılar⁴⁴.

Çarlık kuvvetleri ilk önce Hokand üzerine saldırdılar ve 1860 yılında Bişkek'i (Bolşevik devriminden sonra Frunze), 1864'te Çimkent'i işgal ettiler. Ancak, Rusların Türkistan'daki işgalleri, başta İngiltere olmak üzere dünya kamuoyunu rahatsız etti. Avrupalıların ithamları karşısında Ruslar, Hanlıklarda hüküm süren köleliğin kaldırılması amacıyla askeri seferler düzenlediklerini ileri sürdüler⁴⁵. Dışişleri Bakanı Gorçakov 3 Aralık 1864 tarihinde dünya kamuoyuna işgalleri meşrulaştırmaya çalışan bir açıklama yaptı: *"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyon olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudud bölgesinde buzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Bu durumda yapılacak iki iş vardır. Ya bütün medenileştirme çabalarından ve menfaatlerimizden vazgeçip oralardan çekilmek, ya da bu vahşiler memleketinin içlerine gitmektedir. Bizim oralardan geri çekilmemiz Asyalılarca bir zayıflık telakki edileceği için ilerlememize devam edeceğiz. Bu ilerleme nerede durur ve nereye varır orasını kestirmek çok güç..."*⁴⁶. Bu açıklamanın yapıldığı sırada, Rusya kendi iç politikasında da liberal reformları yapmaya çalışıyordu. Henüz kendi halkına istenilen özgürlük (ekonomik, siyasi) ortamını sağlayabilmiş durumda değildi.

Çarlık Rusyası kuvvetleri, batı'da Orenburg, doğuda Sibiryaya üzerinden olmak üzere iki kol üzerinden Türkistan içlerine ilerlemeye devam ederek, 1865'te Hokand Hanlığının merkezi Taşkent'i aldılar. Hanlığa sadece Fergana vadisi kalacak şekilde iki taraf arasında barış yapıldı. Taşkent'in alınması, Rusya'nın Asya politikasını takip edenler tarafından ilginç veya heyecan verici bir haber olarak karşılanmadı. Stratejik ve ticari hedefler dolayısıyla er veya geç alınacağı tahmin edilmekteydi. 80 bin nüfuslu Taşkent'in⁴⁷ işgalinden üç yıl sonra Türkistan Genel Valisi General Konstantin Petroviç Kaufman Hokand Han'ı Hudayar Han ile 20 Ocak 1868 tarihinde bir ticaret antlaşması imzaladı. Antlaşma her iki tarafın tüccarlarının Hokand ve Hive arasındaki ticaretlerini kolaylaştıran maddeler içeriyordu. Rus orduları komutanı Kaufman benzer antlaşmaları Hive Han'ı ve Buhara Emiri ile de yapmak istedi. Toprakları Rus askerleri tarafından işgal edilmiş olan Buhara Emiri, Kaufman'ın antlaşma teklifini reddetti.

⁴³Arminius Vambery, a.g.e., s. 116, 117, 122, 126, 149.

⁴⁴ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 63.

⁴⁵ Rene CAGNAT, a.g.e., s. 127.

⁴⁶ Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, s. 49.

⁴⁷ Zaletskiy, "Sredneaziatskie dela: iz no:25, "Den" gazetesinden" 20 Ağustos 1865, s.1.

Bunun üzerine, Rus kuvvetleri 2 Mayıs 1868'de Buhara Emirliğinin Semerkant şehrini aldılar. Emir ile yapılan antlaşma sonucunda, Buhara Emiri 500 bin ruble tazminat ödemeyi ve tüm Doğu Buhara'yı (Semerkand'dan Pamir'e) Rusya'ya bırakmayı kabul etti. Ayrıca Hokand Hanı ile yapılan antlaşmanın aynısı Buhara Han'ına da kabul ettirildi⁴⁸. Semerkant'ın alınmasından bir süre sonra Peterburg'dan gelen emir de, bu şehrin tekrar Buhara Emirliği'ne iadesini istiyordu. Kaufman, Petersburg'a gelirken yolda aldığı bu talimatı yerine getirmedi. Çar II. Aleksandr kendisine, emri neden yerine getirmediğini sorduğunda, "*Hünkârım Asya kendine has bir ülke, sadece gücü – zor kullanmayı – anlıyor ve ona saygı duyuyor. Bizim Semerkand'ı geri vermemiz Asya'da birinden korktuğumuz olarak yorumlanacak. O – Asya- Türkiye ve İngiltere'nin bizi izlediğini biliyor...*"⁴⁹ şeklinde cevap almıştır. Sonuçta Kaufman, Çar'ı ve yönetimini Semerkant'ın iade edilmemesi konusunda ikna etmeyi başarmıştır.

Buhara ve Hokand tarafından askeri hareketlerin devam ettiği sırada, 1869 yılında Kafkasya tarafından gelen Rus birlikleri de Hazar Denizi kıyısından Hive topraklarına çıktılar ve burada Krasnovodsk limanını kurdular. Ruslar, Türkmen kıyılarını İran sınırına kadar ele geçirdiler. Krasnovodsk, Orenburg, Taşkent ve Mangışlak olmak üzere dört koldan Hive üzerine saldırdılar. 1873 yılında General Kaufman'ın saldırılarına karşı koyamayan Hive Han'ı Muhammed Rahim Bahadır Han, vasallık statüsünü onaylamak zorunda kaldı⁵⁰. Yapılan Antlaşmaya göre, Hive Han'ı Rusya'ya tazminat ödemeyi, Amuderya'nın sağ tarafını Rusya'ya bırakmayı, Rus tüccarlarına ülkesinde serbest ticaret hakkı vermeyi kabul ediyordu⁵¹. Antlaşma sağlanmıştı, ancak Hive halkı bu barışın bedelini ağır ödemişti. 1873 yılında Hive seferine Ruslarla beraber katılmış olan seyyah New York Herald gazetesi muhabiri İ. Mac Gahan, Rus ordularının Hive'ye girdikten sonra kendilerine saldıran Türkmenleri nasıl cezalandırdığını ayrıntılı anlatmaktadır. Mac Gahan, Rus Kazaklarının Türkmenlere yaptıkları kötü muameleleri "yürek dayanmayacak" ifadesiyle, seyahatnamesinin çeşitli bölümlerinde⁵² yazmıştır. Yine o Türkmenlerden kaçamayanlardan kimisinin can korkusuyla dizleri titremekte, adım atamaz haldeydi. Kimisi, evladını arkasına sardığından gücü kalmamış bir tarafa yığılmıştı. Kazaklar bunlara hücum ederek küçük büyük demeden kadın-erkek herkesi kılıçtan geçirdiler..., demektedir⁵³.

Hive Hanlığını kendilerine tabi hale getiren Çarlık Hükümeti, yine aynı yıl (1873) Buhara Emiri Said Muzaffer Bahadır ile 18 maddelik bir antlaşma yaptı. Antlaşmaya göre, Buhara, bağımsız bir dış politika izleyemeyecek, Rusya, Buhara'da serbest ticaret hakkına sahip olacaktı. Böylece Buhara Emirliği de Çarlık Rusyası'nın yönetimine girdi⁵⁴.

Rusya'nın Türkistan bölgesinde ilerleyişini dikkatle takip eden İngiltere, Afganistan'da nüfuzunu kuvvetlendirmeye çalıştı. Afgan Emiri Şir Ali ile İngiltere'nin

⁴⁸ L. Kostenko, a.g.e., s. 160, 161.; D.V. Vasilev, a.g.m., s. 50, 51.

⁴⁹ D.V. Vasilev, a.g.m., s. 52.

⁵⁰ Eugene Schuyler, a.g.e., s. 197.

⁵¹ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 104.

⁵² I.A. Mac Gahan, a.g.e., s. 214, 217, 242, 243.

⁵³ I.A. Mac Gahan, a.g.e., s. 217.

⁵⁴ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 100.

Hindistan Genel Valisi Lord Mayo arasında iki devletin yakınlaşmalarını sağlayacak görüşmeler yapıldı. Petersburg bu görüşmelerde, İngilizlerin, Afganistan'ın önderliğinde Türkistan devletleri arasında bir konfederasyon kurarak, Rusları Türkistan'dan atmayı planladığını düşünmeye başladı. İngiltere ve Rusya arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi üzerine, iki ülkenin temsilcileri görüşerek, uzlaşma sağladılar. Rusya, Afganistan'ın kuzey sınırlarını İngiltere'nin istediği gibi şekillendirmesini kabul etti. Böylece 1873 yılında iki devlet arasında nüfuz alanı sınırı belirlendi ve savaşa giden gerginlik azaltıldı⁵⁵.

Ruslar, İngilizler ile sınır konusunda uzlaşma sağladıktan sonra, Türkistan bölgesindeki işgallerine devam ettiler. 1875 yılında Ruslara karşı Hokand Hanlığı'nda isyan çıktı. Rus askeri yönetimi isyanı bastırdı ve Hokand şehirlerini ele geçirdi. 1876 yılında Hokand Hanlığı ortadan kaldırılarak, yerine kurulan Fergana Bölgesi Türkistan Genel Valiliğine bağlandı⁵⁶. İsyanı katılan yüksek mevkideki Hokandlı 13 görevli imparatorluğun iç bölgelerine sürüldüler⁵⁷.

Hokand, Buhara ve Hive'yi hakimiyetleri altına alan Ruslar, Türkmenistan'daki Türkmen bölgelerini de ele geçirmek için harekete geçtiler. Böylece, Hazar'ın doğu sahillerini Türkistan'ın merkezi şehirlerine bağlayan yolları denetimlerine almış olacaktı. Böylece, bütün Türkistan ülkelerinin ticaretini de kontrol imkanı doğacaktı. Ayrıca, Rusya'nın Tahran elçisi Zinovyev'e göre, Rusya'nın İran ve Türkistan bölgesindeki itibarı açısından Türkmen bölgelerinin ele geçirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Ruslar, Türkmenistan bölgesinin işgalini zaruri görüyorlardı⁵⁸.

Türkmenlerin üzerine gönderilen Rus kuvvetleri 1877'de Kızıl –Arvat'ı ele geçirdiler. Hive (Hazar kıyısı hariç) ve Buhara'yı (Semerkand ve Zeravşan Vadisi dışında) kendilerine bağlı egemen hanedanların elinde bırakıp, bu iki merkezin etrafını dolaşarak İran, Afganistan ve Hindistan sınırına doğru ilerlemelerini sürdürdüler. Rusların ilerlemesinden endişelenen İngilizler 1878 yılında yapılan antlaşma ile Asya'nın önemli bir bölgesindeki nüfuz mücadelesinde anlaşılabilirler: Türkmenistan Ruslar'a, Afganistan İngilizler'e⁵⁹. Bu antlaşma ile Ruslar, Türkmen bölgelerine askeri seferleri geciktirmediler. 1879 yılından itibaren, Türkmenistan'da kayıplar vererek ilerlemeye başladılar. 1879'da Gök Tepe'de Teke Türkmenleri karşısında, General Lazarev'in komutanlığındaki Rus kuvvetleri bozguna uğradılar. Ertesi yıl General Mihail Dimitriyeviç Skobelev'in Gök Tepe'yi almasıyla başarısızlık bertaraf edildi. 1881 yılı sonlarında Ruslar, Göktepe'de Türkmenlere karşı üstünlük sağladılar ve Mart 1882 yılında Aşkabad'ı alarak kendilerine hükümet merkezi yaptılar. Böylece, bölge Batı Türkistan'a kadar Rus hakimiyeti altına girmiş oldu⁶⁰.

Afganistan'ın kuzeybatısına yerleşen Ruslar'dan endişelenen İngilizler, 1881 yılında Afganistan'ın kuzey kapısı olan Merv'in (bugünkü Türmenistan'ın güney

⁵⁵ Mehmet Saray, a.g.e., s. 54, 55.

⁵⁶ A. Bennigsen, Lemercier C. Quelquejay, a.g.e., s. 41.

⁵⁷ D.V. Vasilev, a.g.m., s. 54.

⁵⁸ Mehmet Saray, a.g.e., s. 69.

⁵⁹ Olivier ROY, a.g.e., s. 66.

⁶⁰ Zeki Velidi Togan, a.g.e., s. 234-236.

doğusu) işgal edilmemesini istediler. Bu sırada İngilizler, işgal ihtimaline karşılık, silah olarak olmasa dahi Mervliler'e para yardımında bulunmaktan da geri durmadılar⁶¹. Rus hükümeti İngiliz hükümetine verdiği cevapta, Merv'i almak niyetinde olmadığını bildirdi. Ancak Rusya, kendi ordusunda Albaylığa kadar yükselmiş olan Dağıstanlı Albay Alihanov'un bölgedeki askeri ve kişisel gayretleri ile 1884 yılında Merv'i almayı başardı. Böylece Ruslar, Afganistan sınırına kadar geldiler⁶².

1885'te Afganistan'daki Panceh vahalarını aldılar ve sonunda Yukarı Pamir'i ele geçirdiler. Rusların ilerlemesi karşısında endişeye kapılan Afgan Emiri Abdurrahman, İngilizlerden yardım istedi. İngiltere'nin baskısı sonucu 1887 yılında Rusya ve İngiltere arasında sınır görüşmeleri başladı. 22 Temmuz 1887 tarihinde Ruslar, İran ve Afgan sınırlarını tanımak zorunda kaldılar. Bir süre daha tartışmaya sebep olan Pamir bölgesi hududu ise 1895 yılında çözüldü⁶³. Afganistan, iki imparatorluk arasında tampon devlet olarak belirlendi. Bunun sonucunda Kabil Emirine Hindistan ve Çin toprakları arasında yer alan, İsmaililer ve Kırgızların yaşadıkları iki vadiden oluşan Vahan Koridoru verildi. Yine bu antlaşmayla Pamir yaylası da Ruslar ve İngilizler arasında paylaşıldı⁶⁴.

19. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Çarlık Hükümeti, özerk yapıda bırakılmış iki hanlık hariç (Hive-Buhara) Batı Türkistan bölgesine doğrudan hakim durumdaydı.

Batı Türkistan'da Çarlık Rusyası İdaresi

a) Rus İşgali öncesi Batı Türkistan'da İdari yapı

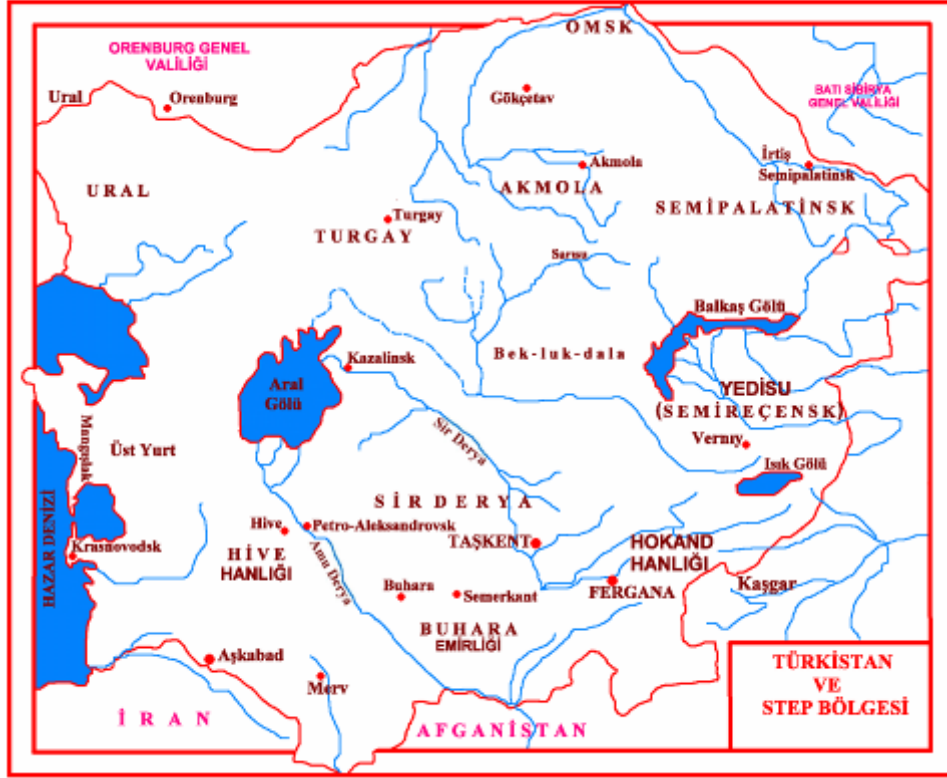
Rusya'nın Türkistan'da kurduğu idare sistemi, üç temel coğrafya üzerinde değerlendirilebilir. Bunlardan birincisi Kazak gruplarının yoğunlukta olduğu, Semipalatinsk, Akmola, Turgay ve Ural'dan oluşan ilk işgal bölgeleri ile ilk idare teşebbüsüne girilen yerlerdir. İkincisi, bu bölgelerin daha güneyinde bulunan Sirderya ve Semireçensk bölgeleriyle kurulacak olan Türkistan Genel Valiliği ve üçüncüsü de daha güneyde vasal haline getirilen bağımsız devletlerin bulunduğu coğrafya üzerinde kurulan idaredir.(bakınız Harita 2)

⁶¹ Zeki Velidi Togan, a.g.e., İstanbul 1981, s. 236.

⁶² Olivier ROY, a.g.e., s. 66.; A. Bennigsen, Lemerrier C. Quelquejay, a.g.e., s. 38.

⁶³ Mehmet Saray, a.g.e., s. 74,75.

⁶⁴ Olivier ROY, a.g.e., s. 66.

Harita 2: http://dic.academic.ru/pictures/brokgauz_efron/b67_199-0.jpg

Rusların kuzeyden işgale başladıkları ilk girdikleri bölge Kazaklara ait olan Semipalatinsk, Akmolâ, Turgay ve Ural bölgeleriydi. Bu bölgelerde yaşayan, Kazak Orda'ların başında Han bulunmaktaydı. Orda'yı oluşturan halk içinde ru'ların yani boyların başında ru babası, aul'ların başında da aul ağası bulunurdu⁶⁵. Kazaklarda sultan, han, bi, Kırgızlarda ise, manap, biy gibi üst düzey yönetici isimleri kullanılmaktaydı. Aksakal ise, her ikisinde de bulunan yönetici unvanıydı. Aksakal, Türkistan'da sözü dinlenir, tecrübe sahibi olan kişiydi⁶⁶.

Kazak topluluklarının güneyinde daha teşkilatlı devlet yapısına sahip olan Buhara Emirligi, Hıve ve Hokand Hanlıkları bulunmaktaydı. Bu devletlerde en yüksek makamı Han (veya Emir) temsil ediyordu. Han'dan sonra en yetkili kişi Kuşbeyi (vezir) idi. Kuşbeyi, komşu hükümdarlarla diplomatik yazışmaları da yapmaya yetkiliydi.

⁶⁵ Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, *Sebatnalere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı (1854-1917)*, Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek 2008, s. 26.

⁶⁶ Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, a.g.e., s. 32, 48.

Hanlar, sarbaz adıyla düzenli askeri birliklere sahiptiler. Sarbaz'ların sayısı hükümdarın gücüyle orantılı olup, birkaç yüzden başlayıp 4-5 bine kadar çıkmaktaydı⁶⁷.

Hanlığın şehir yönetimlerinin başında han sülalesinden beyler bulunmaktaydı. Beyler şehirde en yetkili kişiydi. Beyler ile sıradan halk arasında ise aksakallar bulunmaktaydı. Aksakallar ulaşım ve şehrin düzeninden sorumluydular. Yerleşim yerinin büyüklüğüne göre sayıları bir ve daha fazla olabilmekteydi. Aksakallar, halk tarafından seçilen kişilerdi. Bunların dışında bir de Arık Aksakallar bulunmaktaydı. Bunlar şehir halkının su ihtiyacının karşılanması ve sulama işlerinden sorumluydular. Şehirlerde bulunan ve Bey'e bağlı olan bir diğer üst düzey görevli-memur, reis idi. Reis'ler asayiş ve düzenin dini kurallara uygun işleyip işlemediğinden sorumlu kişiydi. Küçük şehirlerde sayıları bir kişi iken, büyük şehirlerde iki-üç kişiydi. Yardımcılarıyla beraber şer'i hükümlere göre düzenin işlenmesini takip ediyor, pazarlardaki ölçüm ve tartım uygulamalarına bakıyordu. Şikayetleri alıyor ve suçluları yerinde cezalandırıyordu. Kanuna uyulmaması halinde, ilgili kişi 15-79 arasında değişen sopa ile vurma cezasına çarptırılıyordu. Reis'in görevini gece olunca ise Kurbaşı yürütüyordu. Kurbaşı'nın yardımcılara Mirşab deniyordu⁶⁸. Kurbaşı'lar beylere dışarıdan gelen elçilerin Bey makamına çıkarılmasında da eşlik ediyorlardı⁶⁹.

Yargılama işlerini müftü ve kadılar yerine getiriyordu. Müftüler, antlaşmaları ve uygulamaları kanuna uygun olarak yazıyorlar veya onların kanuna uygun olup-olmadığına bakıyorlardı. Kadıların kararlarını onaylıyorlardı. Kadılar, yargılama işini yerine getiriyorlardı. Görevleri sadece şehirle sınırlı olmayıp her yerdeki davaya bakabiliyorlardı. Mahkemeler halka açık yapıyordu. Davacı istediği Kadı'ya başvurma hakkına sahipti. Zor olan davalarda, müftüler ve kadılar toplanıp ortak karar alıyorlardı. Tüm müftülerin ve kadıların bağlı olduğu şehirdeki en yetkili kişi ise Kadı Kelyan unvanını taşıyordu. Diğer yargılayıcılar gibi, Kadı Kelyan da şehrin yöneticisi Bey tarafından atanıyordu⁷⁰.

Vergiler ise haraç, öşür, tanap ve zekat isminde olmak üzere başlıca dört şekilde toplanıyordu. Bunların dışında zaman zaman olağanüstü toplanan vergiler de oluyordu. Haraç ve öşür kuru ürünlerle ödeniyordu. Haraç'ı toplamakla yükümlü memurlar, şehri yöneten bey veya han tarafından yerli halkın içinde önde gelenlerden tayin ediliyorlardı. Haraç'ı toplayan kişiye Serker, yardımcılara da Mirab deniyordu. Tanap vergisi, aksakallar tarafından toplanmaktaydı. Bu vergi, meyve ve sebze bahçelerinden para olarak alınan vergiydi. Bir diğer vergi zekat ise, varlıklı olanların mallarının 1/40'ının vergi olarak alınmasıydı. Zekat vergisini toplama işi özel bir memura kiralık olarak veriliyordu. Her tüccar, kervanıyla şehirden geçerken mallarının 1/40'ı olan % 2,5 gümrük vergisini ödemek için Zekat Sarayı'na uğrayacaktı. Uygulamada yabancı kervanlardan % 5'e varan vergiler alınmış, hatta her şehirde alındığı yönünde de şikayetler olmuştur⁷¹.

⁶⁷ L. Kostenko, a.g.e., s. 60.

⁶⁸ L. Kostenko, a.g.e., s. 61, 62.

⁶⁹ "Zapiski o Kokanskom ...", s. 216.

⁷⁰ L. Kostenko, a.g.e. s. 63, 64.

⁷¹ L. Kostenko, a.g.e., s. 66, 67.; Nadira A. Abdurakhimova, "The Colonial System of Power in Turkestan", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 34, No.2 (May 2002), p. 245

Zekat toplamakla yükümlü han adına görev yapan özel memur, Hanlığın ticari konularındaki kararlarında öne çıkmaktaydı. İthalat ve ihracatta malların giriş ve çıkışlarına müdahale yetkisine sahipti. Bir nevi Maliye Bakanı gibi hareket ediyordu.

Vakıf mallarının kontrolü, paralarının toplanmasından ise Şeyh-ül İslam sorumluydu. Şeyh-ül İslamlar, seyitler arasından Han onayı ile atanmakta olup, kendisine büyük saygı duyulmaktaydı. Bu nedenle Genel Halk Meclisinde, Han'dan sonra ikinci sıradaydılar.

Hanlıklarda, toplumsal yapıda kast sistemi veya sınıf ayrımı yoktu. Okuma yazma eğitimini alan herkes din adamı veya kadı (hakim) olabiliyordu. Kurumların işleyişinde bir iç içelik görülüyordu. Dini, adli ve emniyet işleri aynı kişinin sorumluluğunda olabiliyordu. Örneğin, kadılar, müderrisler, müftüler, reis (asayiş sorumlusu), imamlar gibi yargı-egitim-emniyet-dini işlerden sorumlu kişilerin hepsinin bağlı olduğu kişi Kadı Kelyan idi. Yönetim kadrosunun belirlenmesinde ve kontrolünde Han ve onun adına görevi icra edenler en yetkili kişiydi. Ancak, görevliler sadece idarenin seçimi ile olmuyordu. Örneğin, cami imamları, camiye yapanlar (yaptıranlar) tarafından seçiliyor ve Kadı'nın sınav yapıp onaylaması ile atanıyordu⁷².

Hanlıkların idare ve toplum yapısına genel olarak bakıldığında, sosyal yaşantının şekillenmesinde din önemli bir unsur olarak öne çıkmıştır. Günlük yaşam tarzı, vergi sistemi, eğitim gibi tüm alanlarda İslami kurallar etkin olmuştur. Bu nedenle din adamlarına büyük saygı duyulmaktaydı⁷³. Kanun ve nizamın Kuran hükümlerine göre düzenlenmeye çalışıldığı, örf ve adetlerle içi içe geçmiş genel bir yaşantı şekli de vardı⁷⁴. Bu bağlamda Vambery Buhara hakkında şöyle yazmaktadır: “pek çok mecliste, Buhara İslam'ın omuz gücüdür denildiğini duydum. Gerçekten de bu sözde abartı yoktur. Ben bile bu kenti İslam'ın Roma'sı sayıyorum. Tıpkı Mekke ile Medine'yi, Kudüs'ü saydığım gibi⁷⁵”. Vambery ve bir çok seyyahın izlenimlerinden anlaşılacağı gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'da örf ve adetlerin, İslam kültürünün toplumu ve idari düzeni şekillendirdiği devletler ve toplum yapısı vardı. Ancak Türkistan'ın tüm bölgeleri için bunu söylemek mümkün değildi. Sosyal koşulların ve örfün şekillendirdiği hayat tarzının öne çıktığı yerler de vardı. Kuzey bölgelerindeki Kazak-Kırgızlar arasında İslam kültürü temelli hayat tamamen baskın değildi. Özellikle sıradan olan halk, yöneticilere göre, daha geleneksel yaşıyordu⁷⁶.

b) Rus işgali sonrası Kazaklarda ve Türkistan devletlerinde idari yapı

Türkistan'da sosyal koşulların, örfün ve dinin şekillendirdiği hayat tarzı Rusya'nın bölgeyi işgaliyle çok radikal değişikliklere uğramadı. Ancak idarede Çarlık Hükümeti tarafından yapılan değişiklikler önemliydi ve bunlar kısmen halkın sosyal yaşantısına da zaman içinde aşama aşama nüfuz etti.

Çarlık Rusyası'nın, idari anlamda Asya'ya yönelik kurulan ilk kurumlarından biri 1819 yılında Dışişleri Bakanlığı bünyesinde özel olarak oluşturulan “Asya Komitesi”

⁷² L. Kostenko, a.g.e., s. 67, 68.

⁷³ L. Kostenko, a.g.e., s. 86.

⁷⁴ A. Bennigsen, Lemerrier C. Quelquejay, a.g.m., s. 46.; I.A. Mac Gahan, a.g.m., s. 170.

⁷⁵ Arminius Vambery, a.g.e., s. 164.

⁷⁶ “Zapiski o Kokanskom...”, s. 212.; L. Kostenko, a.g.e., s. 35

oldu. Bakanlıklar arası iletişimi sağlayacak olan bu Komite'nin üyeleri Dışişleri Bakanı, Maliye Bakanı, Savaş Bakanı, Kafkasya'daki Rus orduları Başkomutanı ve Sibirya Genel Vali'siydi. Asya Komitesi ilk yıllarında devamlı toplanmadı. 1827 yılının ortalarından itibaren sık sık toplanarak, özellikle bu tarihten itibaren imparatorluğun doğu politikasını yönlendiren ve denetleyen bir merkez haline geldi⁷⁷.

Bu Komite'nin kurulmasından sonraki süreçte Rusya'nın Kazak bölgelerine yönelik daha etkin müdahalesi dikkat çekmektedir. Rusya, 1820 yılında, gerek iktidarını korumak, gerekse ticaretinin güvenliğini sağlamak için her yıl step bölgesine askeri seferler düzenleme kararı aldı. Ancak bu kararlar istenilen hedeflere ulaşamadı. 1822 yılında Kazaklar, Hive Hanlığı'nın himayesine girdiklerini duyurdular. Bunun üzerine Rusya, Kazak Orda'larının yönetimi ile ilgili bir düzenleme yaparak Küçük Orda'yı Orenburg Genel Valiliği'ne, Yedisu bölgesinde bulunan Ulu Orda ve Orda Orda'yı ise Batı Sibirya Genel Valiliği'ne bağladı⁷⁸. Kazak bölgelerinde yeni idari yapı kurmak ve *asayişini sağlamak* için tek elde toplanan Sultan iktidarlarını ortadan kaldırdı. Merkezden verilen yetkiyle Orenburg Genel Valisi Essen tarafından, 1824 yılında Küçük Orda Hanı görevinden alındı ve yerine yeni yöneticiler getirildi. Küçük Orda'da yeni bir yönetim düzeni kuruldu. Han'ın görevden alınmasıyla Orenburg Genel Valiliğine bağlı Kazaklar üç yönetim birimine parçalandı ve başlarına da Han sülalesinin önde gelenlerinden birer kişi atandı⁷⁹. Kuzeybatıdan güneydoğuya doğru üçe ayrılan Kazak bölgesinde, kabilelerin dağılım durumuna bakılmadı⁸⁰. Dolayısıyla problemler çıktı. Kazakların isyanları veya karşı koymaları ihtimaline karşılık, Han'ların yanına Rus Kazak birliklerinden oluşan 200 kişilik bir kuvvet verildi. Böylece tek Han'ın yerini 3 Han aldı. Bunların seçimi Kazak hanı eşrafından olup, Rusya hükümetinin onayı ile atanıyorlardı⁸¹.

Genel Vali Speranskiy, 1822 yılında Hükümet tarafından onaylanan kararlar, Orta Orda ve Ulu Orda bölgesinde idari ve adli kanunları halkın adetlerine uyumlu olacak şekilde uygulayacaktı⁸². Alınan kararlar 1824 yılında uygulamaya koyuldu. Batı Sibirya Valiliğine bağlanan Kazaklar iki yönetim bölgesine (okrug) ayrıldılar: Karkaralinsk ve Gökçetav. Bu bölgeler de, çeşitli büyüklükte 1000-2000 hane arasında değişen nüfusa sahip yerleşim yerlerinden (Volost) oluşuyordu. Bölgelerin yönetimi Kazak Orda Hanlarının büyüklerine verildi. Hanlar da, Divan'a karşı sorumlu olarak yönetim sergileyeceklerdi⁸³.

1850'lerin ikinci yarısında, bölgede görev yapan Rus üst düzey askeri yetkililer, Orenburg ve Sibirya Kazakları'nın yönetim altına alındığını, artık ortak bir idarede Taşkent merkezli birleştirilmelerini önerdiler⁸⁴. Ancak bu sırada Taşkent, Hokand Hanlığına bağlıydı. Bunun yanında Rus sınır hattında bulunan Yes (Türkistan), Evliya

⁷⁷ İ.V. Zeleneva, *Geopolitika i Geostrategiya Rossii XVIII – Pervaya Polovina XIX veka*, Sankt-Peterburg 2005, s. 201, 202.

⁷⁸ L. Kostenko, a.g.e., s. 110. Sibirya Genel Valiliği, Speranskiy'in teklifi ile 1822 yılında Doğu ve Batı şeklinde iki ayrı genel valiliğe ayrıldı.

⁷⁹ A. Şepelev, a.g.e., s. 46.

⁸⁰ L. Kostenko, a.g.e., s. 111

⁸¹ A. Şepelev, a.g.e., s. 46.

⁸² A. Şepelev, a.g.e., s. 47.

⁸³ L. Kostenko, a.g.e., s. 111

⁸⁴ L. Kostenko, a.g.e., s. 152, 153.

Ata ve Kazak stepleri güya Hokand Hanlığı'nın yönetimindeydi⁸⁵. Buralara fiilen yerleşmeye başlamış olan Rusya için, Taşkent'in veya herhangi bir bölgenin alınmasına gerekçe bulmak zor değildi. Çünkü Hokand veya Hive tarafından Kazak bölgelerine doğru yapılan seferler vardı. Hanlar vergi almaya çalışıyorlardı ve bu hareketler Rusya tarafından sınır ihlali olarak değerlendiriliyordu⁸⁶. Taşkent'in alınması fikrinde olan Orenburg Genel Valisi Bezak'ı destekleyen D.İ. Milyutin 1861 yılında Savaş Bakanı oldu. Aynı yıl general İgnatev'de Asya Masası müdürü oldu. Bu üç kişinin fikrinin de aynı yönde olması Taşkent'e askeri seferi kaçınılmaz hale getirdi⁸⁷. Basın'da ise, Moskova ve Birjevie Vedomosti özellikle ticari gerekçelerle Buhara'nın işgalini öne çıkarıyordu. Garçakov'un temkinli yaklaşımına rağmen Türkistan coğrafyasında Rusya işgallerine devam etti⁸⁸. Taşkent'in alınması uzun görüşmeler ve yazışmalardan sonra 1865 yılında gerçekleşti⁸⁹. Taşkent'in alınması ile Türkistan'da Taşkent merkezli ayrı bir idare birimi oluşturuldu. Bu idare birimine dahil edilmeyen Batı Sibirya ve Orenburg Genel Valiliklerine bağlı Kazaklar yine eski idari statülerinde devam ettirildiler.

21 Ekim 1868 tarihinde Batı Sibirya ve Orenburg Genel Valiliklerine bağlı Kazak bölgelerinde yeni idari düzenleme yapıldı. Orenburg Askeri Valiliğine bağlı olan bölüm kendi içinde Ural ve Turgay Bölgelerine (Oblast), Batı Sibirya Genel Valiliği'ne bağlı olanlar ise Akmola ve Semipalatinsk (Cetitam) bölgelerine ayrıldı. Bölgelerdeki şehirlerde kurulacak idare sistemi Step Komisyonu'nun talimatı doğrultusunda belirlendi. Kazak grupları farklı Genel Valiliklere ayrılmıştı. Uezd⁹⁰ statüsünde olan şehirlerde askeri ve idari yönetimin başı olarak bir yönetici (Naçalnik) atandı. Şehir yöneticisinin büyük ve küçük şeklinde iki yardımcısı vardı. Bunlardan ikincisi yerli halktan seçiliyordu. Uezd'ler, 1000 – 2000 hane arasında değişen Volost'lara, Volostlar da 100-200 hane arasında değişen aullara ayrıldı. Volostların ve Aulların başında bir yönetici (*Aksakal*) bulunuyordu. Bu yöneticiler halkın içinden seçiliyordu. Ancak, Aullarda her on hane, Volost'larda ise her elli hane adına bir kişi bu seçime katılıyordu. Bu sistemde, Han sülalesine ait bir çok kişi yönetimin dışında kaldı ve boy sistemi yavaş yavaş kırılmaya çalışıldı.

Yönetim hiyerarşisi içinde yargı ayrı tutuldu. Göçebelere, politik ve toplumsal suçlar dışında, kendi kurallarına göre yargılamalarına izin verildi. Bu bölgelerde yargıyı gerçekleştiren hakim halk tarafından üç yıllığına seçilmekteydi⁹¹.

Orenburg Genel Valiliği ve Batı Sibirya Genel Valiliğine bağlı olarak Kazaklar, iki idare biriminin yönetiminde 1891 yılına kadar bu şekilde devam ettiler. 1891 yılında ise bu Bozkır Genel valiliği'ne⁹² dahil edildiler.

⁸⁵ Adeep Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, London 1998, s. 46.

⁸⁶ L. Kostenko, a.g.e., s. 152. S. V. Jukovskiy, a.g.e., s. 127, 142, 143

⁸⁷ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 73.

⁸⁸ *Central Asia*, edited by Edward Allworth, Duke university Pres, London 1994, s. 141.

⁸⁹ L. Kostenko, a.g.e., s. 153-156.

⁹⁰ Uezd: XIX. yüzyılda şehir anlamına gelen uezd, Çarlık Rusyası zamanında alt derecedeki taşra idare teşkilatıdır. İdari, adli ve mali kurumların en alt birimleri uezdlerde bulunmaktadır. Uezd'lerin zaman içinde gelişmesi ve genişlemesiyle beraber, kendilerine ait meclisleri de oluşmuştur.

⁹¹ L. Kostenko, a.g.e., s. 32, 33

⁹² Tümen Somuncuoğlu, *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-politik Açardan Eğitime Yaklaşımı*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 19.

Orenburg Valiliği sadece Kazakların idaresinden sorumlu değildi. Aynı zamanda, Çarlık Hükümetinin Batı Türkistan politikasının da belirlenmesinde etkiliydi. Türkistan'daki bağımsız devletlerle ilgili konular doğrudan Orenburg Genel Valiliği üzerinden görüşülüyordu. Nitekim Rus yönetimi fırsat buldukça, güneye doğru toprak genişletmesine devam ediyordu. Bu genişleme dolayısıyla hem gruplarının, hem de güneydeki devletlerin sınırlarından toprak parçası alınarak yeni idare birimleri kuruldu. Bu çerçevede, 1865 yılında Orenburg Genel Valiliğine bağlı, merkezi Taşkent olan, sınırları Isık gölünün batısından Ural nehrine kadar uzanan Sirderya nehrinin uzandığı coğrafyada *Türkistan Bölgesi* (Turkestarskaya Oblast) oluşturuldu. Bu yeni idari yapı Orenburg Genel Valiliğine bağlıydı. Türkistan Bölgesi'ne ilk askeri Vali olarak M.G. Çernyayev atandı. Ancak yeni Valinin Türkistan'daki yönetimi ve bölgeye yaklaşımı Çarlık idaresini tatmin etmediğinden, yerine 1866 yılında geniş yetkilerle General D.İ. Romanovski tayin edildi. Bu sefer de, Orenburg Genel Valiliğinin içinde yeni bir valilik yönetimi kurulması, idarede sıkıntılara yol açtı. Orenburg Genel Valisi ile Türkistan Bölgesi Valisi arasında kararlarda çelişkiler, uyumsuzluklar ortaya çıktı. Çarlık Hükümeti, *Türkistan Bölgesi*'nin Orenburg'dan ayrılması için çalışmalar başlattı⁹³. Çalışmalar sonucunda, 11 Temmuz 1867 tarihinde, yeni bir kanunla *Türkistan Genel Valiliği* oluşturularak, Türkistan Orenburg'dan bağımsız hale getirildi⁹⁴.

Türkistan Genel Valiliği, Sirderya, Yedisu ve Semerkant (1868'den itibaren) bölgesini içine almaktaydı. Başka bir ifade ile Kazak Orda'larından, Buhara'dan ve Hokand'dan alınan araziler üzerinde kurulmuştu. İlk Genel Vali, 14 Haziran 1867 tarihinde bu göreve atanan General Konstantin Petroviç Kaufman (1867-1882) oldu. Kaufman 7 Kasım tarihinde Taşkent'e gelerek görevine başladı⁹⁵. *Türkistan Genel Valiliği* iki yönetim bölgesine ayrıldı: Yönetim şehri Taşkent olan Sirderya bölgesi ve Verniy (bugünkü Almatı şehri) olan Semireçensk bölgesi (Yedisu)⁹⁶.

Türkistan'da yeni bir yönetim usulünün yerleşmesi için çalışmalara başlandı. Bu hazırlıklar, Savaş Bakanlığı tarafından oluşturulan Step Komitesi tarafından yürütüldü. 1867 yılında tamamlanan çalışma, "Geçici Yönetim Kuralları" adıyla Çar tarafından onaylanarak kabul edildi. Buna göre Genel Vali, askeri ve sivil idarenin başıydı.

Genel Valiliği oluşturan bölgelerin başına Çar imzası ile askeri bir vali atanıyordu. Askeri valilere bağlı olarak Uezd'lere (şehirlere) yine Rus askeri kuvvetlerinden bir yönetici tayin ediliyordu. *Uezd olarak isimlendirilen şehir içindeki semtlerde (mahallerde), seçimle belirlenen ve şehir yöneticisinin onayı ile atanan Aksakallar bulunacaktı. Onun dışında, şehirde görev yapan kadı, bey ve maşrab yine şehir yöneticisi tarafından atanıyordu. Aksakallar, buldukları yerde görev dağılımını ve vergi toplama işini yapıyordu. Aksakallar dahil tüm üst düzey yetkililer şehir yöneticisine (Rus askeri görelîye) bağlıydılar. Şehir dışındaki yerleşim yeri olan Volost'larda ise üç yıllığına askeri ve sivil yönetimi elinde bulduran bir meclis ve bu meclisin seçeceği Aksakal görev yapacaktı. Aullarda da*

⁹³ N.S. Kinyapina, a.g.m., s. 104,105.

⁹⁴ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 158

⁹⁵ D.V. Vasilev, a.g.m., s. 50.

⁹⁶ L. Kostenko, a.g.e., s. 68.

aynı şekilde, halk tarafından seçilen ve askeri Vali'nin onayıyla atanan Aksakal bulunacaktı⁹⁷.

“Geçici Yönetim Kuralları”na göre iki türlü mahkeme oluşturuldu: Genel ve Yerel. Genel olarak ifade edilen mahkemelere, imparatorluğun tümünde geçerli kanunlara göre yargılama yetkisi verildi. Kadıların başında bulunduğu yerel mahkemelere ise, çok büyük olmayan, bölge Valisinin yönetimini doğrudan ilgilendirmeyen idari ve adli meselelere bakma yetkisi tanındı. Yerli halk veya Ruslar tarafından işlenen ağır suçlar ise, Genel Vali emri ile oluşan özel askeri mahkemede karara bağlanacaktı⁹⁸. Yerli halkın yargılanmasında eski usuller devam ettirildi. Ancak, yerel mahkemelerin daha önce yetkisinde olan idam cezası ve bedensel cezalar (ayak, el kesme vb) verme yetkisi elinden alındı⁹⁹.

Şehrin emniyet işleri sorumluluğu şehir yöneticisine (Naçalnik'e) verildi. O da kendisinden askeri rütbe olarak daha düşük olan birini bu göreve atıyordu. Bu kişi *ober-ofitser*¹⁰⁰ unvanı taşımaktaydı. Ancak nüfusun az olduğu, ticaretin zayıfladığı veya zayıf olduğu yerlerde Naçalnik, emniyet işini herhangi bir askeri görevliye verebilmekteydi. Nitekim, 1881 yılında Semireçensk'te böyle bir durum olmuştu¹⁰¹. Böylece eskiden var olan Reis veya Kurbaşılık kalkmış oluyordu.

Bölgede uygulanacak vergi konusuna gelince, ticaret kuralları ile beraber olarak 1865 yılında kabul edilen kanunla ayrıntılı bir şekilde belirlendi¹⁰². 1 Ocak 1875 yılından itibaren ise, daha önceki sistemde yerli halk ve Ruslardan alınan vergilerden zekat kaldırıldı. Ancak bunun uygulanması yerel koşullara uygun olarak aşama aşama yapılacaktı. Kaldırılan vergi yerine 9 şubat 1865 tarihinde belirlenen sistem uygulanacaktı¹⁰³. Kuralların uygulanmasının takibi yerel yönetimlere bırakılıyordu¹⁰⁴.

1886 yılında Türkistan Genel Valiliği'ne yönelik “Türkistan Bölgesinin İdaresi Yönetimi” adıyla yeni düzenleme yapıldı. Bu düzenlemeyle, göçebelerden hayvan başına alınan koçbor adlı vergi, aynı durumdan nakdi hale dönüştürüldü. 1868 yılında çadır başına 3 ruble olan vergi, 1886 yılında 4 rubleye çıkarıldı. Eski vergi sistemlerinin büyük kısmı kaldırıldı. Daha önce emlak sayılmayan mülklerden, emlak vergisi alınmaya başlandı. Bilindiği gibi eski sistemin özelliğinden dolayı, Türkistan'da büyük mülk sahipleri yoktu. Türkistan'da oldukça zengin vakıf yerleri ve mülkler vardı. Çarlık Hükümeti yeni düzenleme ve sonrasında, vakıf mülklerini yavaş yavaş devlet

⁹⁷ N.S. Kinyapina, a.g.m., s. 112; S.N. Abaşin, “Obşina v Turkistane v otsenkah i sporah russkih administratorov načala 80 gg. XX v.”, *Sbornik Russkogo İstoriçeskogo Obşestvo, Rossiya i Srednyaya Aziya*, Tom No 5 (153), Moskva 2002, s. 72, 84.

⁹⁸ N.S. Kinyapina, a.g.m., s. 112.

⁹⁹ L. Kostenko, a.g.e., s. 87.

¹⁰⁰ *Ober-ofitser*: Rus askeri birliklerinde ve donanmada kullanılan en alt subay rütbelerinden biridir. 1917 yılına kadar kullanılmıştır.

¹⁰¹ *Zameçanie k proektu položeni ob upravljeni v oblastyah stepnago general-gubernatorstva*, Verniy 1885, s. 23.

¹⁰² Ticaret-ekonomik hayatla ilgili düzenleme konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii* (1825-1881), Tom 40 (1865), Çast I, No: 41779, s.157-176.

¹⁰³ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii* (1825-1881), Tom 49 (1874), Çast I, No: 53472, s. 740.

¹⁰⁴ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii* (1825-1881), Tom 40 (1865), Çast I, No: 41779, s. 171.

zimmetine geçirmeye başladı¹⁰⁵. 1886 düzenlemesi, Türkistan Genel Valiliği'nin imparatorluk ile bütünleştirilmesine yönelik reformlar içermekteydi.

1886 düzenlemesi, Türkistan Genel Valisinin yetkisini sınırlandıracak bir düzenleme niteliği de taşıyordu. Bu düzenleme ile yeni bir kurul oluşturulmuş ve bu kurul Genel Vali'ye yardımcı olacaktı. Genel Vali'nin yürütme heyeti niteliğindedi. Kurul üç bölüme ayrılmıştı. Birinci bölüm idari sorunlarla ilgilenecek, ikinci bölüm tarım ve eğitim konusuna bakacak, üçüncü bölüm ise, finansal sorunlara, vakıf yönetimine bakacak ve istatistiki verileri takip edecekti. Yargı ise bağımsız kalıyordu. Genel Vali bu yeni düzenlemeden memnun olmadı. Nitekim, bu kurul uygulamada Genel Valinin gücünü fazla sınırlandıramadı. Daha çok danışmanlık görevini yerine getirdi. Merkezdən uzak Rus kültüründen ve yönetim anlayışından farklı coğrafyalarda hüküm süren Genel Valililer ve yerel yöneticiler yetkilerinin üzerinden hareket etmektен kaçınmadılar. Bu nedenle de zaman zaman yeni reform paketleri yapıldı.

Türkistan Genel Valiliği içinde yerel yönetimlerde eski kurumların bir kısmının devamına izin verildi. Hakim seçimlerinde, aksakal seçimlerinde Rus yöneticiler-memurlar daha çok aracılık yaptılar. Geleneksel taşra idari yapısına radikal müdahalelerde bulunmadılar. Ancak, taşrada seçimle gelen yöneticiler olmasına rağmen, aksakallar gibi, onayla göreve başladıkları için, tamamen Rus idaresinden bağımsız olduklarını söylemekte güçtü¹⁰⁶.

Türkistan Genel Valiliğinde bir yandan bu düzenlemeler yapılırken, diğer yandan bu Genel Valiliğe, 1867 yılında beri komşu Hanlıklara karşı da, belli ölçülerde askeri ve diplomatik politikayı yürütme görevi verilmişti. Nitekim bu Valilik, Hive, Buhara ve Hokand devletlerine karşı Çarlık Rusyası'nın Türkistan politikasını şekillendiren başlıca yönetim merkeziydi. Bu yönetimin başında bulunan askeri vali, eski zamanlarda olduğu gibi Türkistan'daki bağımsız devletlerin aleyhine olacak şekilde sınırlarını genişletecek politikayı da devam ettiriyordu. Bu doğrultuda, 1860 ve 1870'lerin ilk yarısında Türkistan Genel Valiliği yönetiminde, bağımsız Türkistan devletleri üzerine seferler düzenlendi. Bu seferler sonucunda, 12 Ağustos 1873 yılında Hive Hanlığı, 18 maddelik bir antlaşma ile Çarlık hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Antlaşma gereği bu Hanlık kendisine bağlı olan Amuderya (Ceyhun) nehrinin sağ tarafındaki egemenlik haklarından vazgeçiyordu. Han, Rus tüccarlarına, hanlık sınırları içinde tam bir ticaret serbestisi sağlamakla yükümlü olacaktı. Yine, hanlığın iç problemlerinin çözümünde (Ruslarla ilgili olanlar hariç olmak üzere), Han yetkili olacaktı.

Hive Hanlığı'nın Rusya'ya bıraktığı Amuderya'daki topraklar üzerinde 1873 yılında Amuderya Sancağı kuruldu. 1874 yılında bu isim Amuderya Şubesi (*Otdel*) olarak değiştirildi. Bu sancak veya şubenin Hanlık üzerinde kontrol görevi vardı. Aynı yıl Hanlık Şurası da dağıtıldı. Han, içişlerinde bir karar alırken Amuderya Şubesi askeri valisine tasdik ettirecekti. Merkezi Petro-Aleksandrovsk'ta (Törtkul) olan bu bölge, 1887 yılında Türkistan Genel Valiliğinin Sirderya bölgesine bağlandı. Bu şubenin valisi sivil meselelerde Sirderya Valisine, askeri meselerde ise doğrudan Türkistan Genel Valisi'ne bağlıydı.

¹⁰⁵ Zeki Velidi Togan, a.g.e., s. 261, 262.

¹⁰⁶ *Central Asia*, edited by Edward Allworth, Duke university Pres, London 1994, s. 154.

Hive Hanlığının, Çarlık yönetimine boyun eğdirilmesiyle ortaya çıkan yeni idare bölgesinden bir diğeri de, 9 Mart 1874'te kurulan Hazar Kıyı Bölgesi idi. Kafkasya Başkomutanlığı'na bağlanan bu askeri bölgenin yönetim şehri Krasnovodsk oldu. 6 Şubat 1890'da bu askeri bölge, Hazar Kıyı Bölgesi *Sancağı'na* (Okrug) dönüştürüldü. Savaş bakanlığına bağlı bir sancak idi. Bu sancak 26 Aralık 1897 yılında, özellikle Türkmen yerleşme bölgelerinin boyunduruk altına alınmasından sonra, Türkistan Genel Valiliğine bağlandı¹⁰⁷.

Hive Hanlığı ile beraber Çarlık Rusya'sının boyunduruğuna aldığı bir diğeri devlet Buhara Emirliği oldu. 28 Eylül 1873 yılında iki devlet arasında yapılan 18 maddelik antlaşma ile, Buhara Emiri Semerkant'ın Rusya'ya ait olduğunu ve Emirlik üzerindeki Rusya hakimiyetini kabul etti. Rusya, Buhara bölgesinde serbest ticaret hakkına sahip olacak, Buhara Emiri bağımsız bir dış politika izlemeyecekti. Emir'in yetkileri kendine tabiler üzerinde olacaktı¹⁰⁸. Buhara Emirliği'nden alınan Semerkant bölgesi, Zereşan Bölgesi adıyla Türkistan Genel Valiliğine dahil edildi. Zereşan Bölgesinde kurulan idare, aynı zamanda Buhara Emirliği ile sınır ilişkilerini yürütecekti. Bu anlamda, Amuderya Şube'sinin Hive Hanlığı ile ilişkilerindeki benzer yetkiye sahip oluyordu¹⁰⁹.

Buhara'nın askeri ve siyasi kontrolü 1885 yılına kadar doğrudan doğruya Türkistan Genel Valiliği tarafından yapıldı. 12 Kasım 1885 yılında Buhara'da Türkistan Genel Valisine bağlı siyasi bir temsilcilik kuruldu¹¹⁰. Bu temsilcilik, Emirliği özellikle dış ilişkilerinde kontrol ediyordu. Hatta, başka devletlerden gelen mektuplar, daha açılmadan siyasi temsilciliğin başındaki kişiye gönderiliyordu. Bu temsilciliğin görevleri arasında Buhara-Afganistan sınırındaki olayların takibi, Rus tüccar ve sanayicilerinin çıkarlarının korunması, Hanlıkta yaşayan Rusların idari ve adli konulardaki dosyalarının merkeze gönderilmesi vardı. Temsilciliğin kurulduğu tarih, Türkistan demiryollarının bir parçası olan Buhara hattının Rusya tarafından yapımına başlandığı döneme rastlamaktaydı. Aynı zamanda, Rusya'nın İngiltere ile Asya'da rekabetinin arttığı bir dönemde kurulmuştu¹¹¹.

1873 yılında Çarlık Rusyasının, Hive ve Buhara'yı özerk statüde bırakmasında, özellikle Maliye Bakanı'nın, yeni bölgelerin idaresi için yapılacak masraflara işaret ederek isteksiz davranması etkili oldu. Ayrıca, İngiltere'nin Rus yayılmasına yönelik ilgisinin azaltılmasına ihtiyaç vardı¹¹².

1880'li yıllarda, Çarlık Hükümeti yönetim kadrosunda, Buhara'nın, Çarlık imparatorluğuna dahil edilerek, sıradan bir vilayet haline getirilmesi konusunda görüşler ortaya çıktı. Ancak, bu düşünce kabul görmedi. Rus Hükümetinin Buhara'daki temsilcisi Lessar'ın raporuna bakıldığında, Buhara'nın ve dolayısıyla Hive'nin de *özerk*

¹⁰⁷ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 104, 105.

¹⁰⁸ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 100.

¹⁰⁹ Nadira A. Abdurakhimova, a.g.m., p. 244.

¹¹⁰ Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii (1881-1913), Tom 5 (1885), No: 3274, s. 453.

¹¹¹ S. E. Grigorev, "Rossiyskaya imperiya i Buharskiy Emirat v kontse XIX- načale XX veka: Sotsialno-kulturnoe vzaimodeystvie metropolii i protektorata", *Rossiya Zapad i Musulmanskiy Vostok v kolonialnyy epohu*, S. Peterburg 1996, s. 30.

¹¹² Adeep Khalid, a.g.e., s. 47.

statülerinin neden kaldırılmadığı konusunda ipuçları elde edilmektedir. Bu konuda Lessar raporunda şöyle yazmakta: Buhara Emiri, Rusya'nın özel bir çabası olmadan Afganistan sınırında Rusya'nın politik, stratejik, ekonomik çıkarlarına uygun hareket etmektedir. Buhara Emirliğinin imparatorluk idari yapısına dahil edilmesi, devlet hazinesine külfet getirecektir. Emir, Rusya adına her türlü idareyi gerçekleştirmektedir. Ayrıca, Buhara Emirliğinin ortadan kaldırılması, Rusya'nın *Orta Asya*'daki konumuna zarar verecektir. Afganistan ve Hindistan'da Rus yönetimi hakkında olumsuz düşünceler doğuracaktır¹¹³. Sonuçta, Buhara ve Hive'nin özerk yapısı devam ettirildi. Özerk yapıları korunan her iki yönetim, Bolşevik iktidarı dönemi olan 1920 yılına kadar varlıklarını korudular.

Hokand Hanlığı'na gelince, diğer iki devlet gibi varlığını koruyamadı. 1876 yılında Çarlık Rusyası tarafından ortadan kaldırıldı. Bu hanlığın yerine 19 Şubat tarihinde Türkistan Genel Valiliğine bağlı Fergana Bölgesi oluşturuldu*. (bkz. Harita 2)

20. yüzyıla girerken Çarlık Rusyasının askeri işgalleri sonucu Türkistan'da ortaya çıkardığı yönetim şu şekilde oluşmuştur: 1.Bozğurlar Genel Valiliği 2.Türkistan Genel Valiliği 3.Buhara Emirliği 4.Hive Hanlığı

Harita 3: Olivier Roy, Yeni Orta Asya, Metis yay. İstanbul 2000, Haritalar.

¹¹³ “Zapiska P.M. Lessara o vnutrennem položenii buharskogo hanstva i ego otnošeniyah s Rossiyey (1895)”, Publikuetiya (Yayına hazırlayan): M.A. Çepelkina, *Sbornik Russkogo Geograficheskogo Obşestvo, Rossiya i Srednyaya Aziya*, Tom No 5 (153), s. 108.

* Fergana bölgesi, 1880'lerin başında Andican, Hokand, Margelan, Namangan, Oş ve Çust şehirlerini içine almaktadır. Çust şehri 1886 yılında Namangan'a bağlanmıştır. Fergana bölgesi, bugün Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan sınırları içindedir. S.N. Abaşın, a.g.m., s. 83.

Buhara ve Hive devletleri Rus yönetiminde özerk statüde kalmakla birlikte, her geçen yıl bu özerklikleri ve hakimiyet alanları daraltıldı. Emir ve Han otoritelerini güçlendirmek, genişletmek istedilerse de bunda başarılı olamadılar. Hatta Rus yönetimi tarafından gerçekleştirilen reformlara açık oldular. Gerek Buhara'da gerekse Hive'de her iki hanedan yönetiminde kendisinin ve varislerinin bölgede iktidarını koruyabilmesi için Çarlık yönetimi ile uyum içinde olmak zorunda kaldılar¹¹⁴.

Çarlık Rusya'sının Türkistan'da ortaya koyduğu idari yapının genel karakterine bakıldığında, özerk yapıdaki hanlıklar, yakın bölgedeki Askeri Valiliklerin kontrolü altında olup, dış ilişkilerinde Çar'a bağıydılar¹¹⁵. Uygulamada ise, Çarlık hükümeti tarafından, gerek Buhara Emiri'ne, gerekse Hive hanına Rusya'nın eyaletlerinden birinin valisi hatta şehir amiri gibi davranılmıştır. Ele geçirilen yerlerde üst yönetim birimlerine Rus askeri görevlilerinden atama yapılmıştır. Alt birimlerde ise yerel halkın temsilcileri görev almıştır. Bazı devlet kurumlarında, bankalarda ve büyük Rus ticaret kurumlarında tercümanlık yapmışlardır¹¹⁶. Çarlık Yönetimi, yerel halkın kültürel yaşantısına karşı temkinli yaklaşmıştır. Din adamlarına karşı dikkatli davranılmaya çalışılmıştır. Ancak, kendilerine tabiyetini bildirdikleri sürece Hanları daima muhaliflerine karşı desteklemişlerdir. Nitekim bu konuda, Buhara'da Rusya adına ataşelik yapan Lessar şöyle yazmaktadır: Emir'e destek için karşısına Rus askerinin çıkacağını bilen halk isyana girişme düşüncesine sahip değildi¹¹⁷.

Sonuç

18. ve 19. yüzyıl boyunca Rusya, Asya'nın ortası olarak kabul edilen Türkistan bölgesini ele geçirmiştir. Ticari ve diplomatik yöntemlerle ilişki kurduğu bölgeleri daha sonra askeri seferlerle ele geçirmiştir. Bu yöntemle, önce Kazak bölgelerine yerleşmiş ve 1860 yılından itibaren de, yirmi yıl içinde, Türkistan devletlerinin bağımsızlığını sona erdirmiştir. Böylece, Çarlık Rusyası Asya coğrafyasında önemli bir güç haline gelmiştir.

Rusya'nın Türkistan coğrafyasında ilerlemesinde Orda'ların ve daha güneydeki bağımsız Türkistan devletlerinin kendi aralarındaki mücadeleleri önemli rol oynamıştır. Bunun yanında, Hanlığa tabi olmak istemeyenlerin Rusya himayesine girerek eski yönetimlere karşı direnmesi, Rusya'nın Türkistan içine müdahalesini kolaylaştırmıştır. Ayrıca, Rus kervanlarının Türkistan coğrafyasında güvenliğinin zaman zaman sağlanamaması da Rusya'nın bölgeye baskısını ve etkisini artırmıştır.

Rusya'nın Türkistan bölgesine girdikten sonra kalıcı olmasında izlediği askeri ve idari politikanın sistemli olmasının önemi büyüktür. İşgaller özellikle 19. yüzyılda sistemli bir şekilde aşama aşama yürütülmüştür. Ele geçirilen yerlerde kalıcı olmak için kaleler yapılmış, nüfus iskan edilmiştir. Daha sonra ise, yerel yönetim ile yeni Rus yönetiminin iç içe olduğu bir idari yapı kurulmuştur. Bu idari yapı zamanla Rusya kanunları lehine olacak şekilde güçlendirilmeye çalışılmıştır. Kurulan idari yapı, askeri

¹¹⁴ Adeep Khalid, a.g.e., s. 49.

¹¹⁵ Zeki Velidi Togan, a.g.e., s. 255.

¹¹⁶ Zeki Velidi Togan, a.g.e., s. 265.

¹¹⁷ Zapiska P.M. Lessara o vnutrennem..., s. 106.

karakterlidir. Bölge yerli yöneticilerinin, Rusya'nın varlığını ancak askeri zorlama ile kabul ettiklerinden, bölgede askeri bir idare söz konusu olmuştur. Nitekim, Türkistan Genel Valisi bir çok konuda Savaş Bakanına bağlı olmuştur.

Rusya'nın Türkistan yönünde ilerlemesi kendi iç dinamikleri, kültürel motivasyonu ile ilgili olduğu gibi, uluslar arası gelişmelerle doğrudan ilgilidir. Bilindiği üzere 19. yüzyıl, Asya'da, birçok Avrupalı devletin kendi aralarında olduğu gibi, özellikle İngiltere ve Rusya'nın nüfuz mücadelesinin yaşandığı bir dönemdir. Bu yüzyılda İngiltere güneyden (Hindistan-İran), Rusya ise kuzeyden (Hazar-Ural-Sibirya) Türkistan yönünde nüfuzlarını genişletmişler, coğrafi kazanımlar elde etmişlerdir. Birbirleri ile olan rekabet, özellikle Rusya'nın Türkistan coğrafyasında askeri yöntemlerle işgaline yol açmıştır. Dolayısıyla bu iki devletin nüfuz mücadelesi, henüz modern silahlara sahip olmayan, kendi içinde mücadeleleri olan ve ekonomik anlamda güç kaybeden Türkistan devletlerinin ve bölgelerinin Rusya'nın sınırları içine dahil olmasına yol açmıştır.

Kaynakça

- ABAŞIN S.N., “Obşina v Turkistane v otsenkah i sporah russikih administratratov naçala 80 gg. XX v.”, *Sbornik Russkogo Geografikerogo Obşestvo, Rossiya i Srednyaya Azija*, Tom No 5 (153).
- ABDURAKHİMOVA Nadira A., “The Colonial System of Power in Turkestan”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 34, No.2 (May 2002).
- ALEKSEEV İ.L., N.P. “Otroumov o problemah upravleniya musulmanskim naseleniem Turkestanskogo Kraya”, *Sbornik Russkogo Geografikerogo Obşestvo, Rossiya i Srednyaya Azija*, Tom No 5 (153), Moskva 2002.
- BENNINGSEN A., QUELQUEJAY Lemercier C., *Stepe Ezan Sesleri*, Çev. Nezh Uzel, İrfan Yay., İstanbul 1994.
- BONVALOT Gabriel Bonvalot, Eski Yurt, Çeviren: M. Reşat Uzmen, Tercuman 1001 temel eser 85, (Birinci Basım- Paris 1884).
- CAGNAT Rene, Michel JAN, İmparatorluklar Beşiği, Çeviren: Erden Akbulut, T.Ahmet Şensilay, İstanbul 1992.
- Central Asia*, Edited by Edward Allworth, Duke university Pres, London 1994.
- ERCİLASUN Güljanat Kurmangaliyeva, *Sebatnalere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı (1854-1917)*, Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek 2008.
- GRİGOREV S. E., “Rossiyskaya imperiya i Buharskiy Emirat v kontse XIX- naçale XX veka: Sotsialno-kulturnoe vzaimodeystvie metropolii i protektorata”, *Rossiya Zapad i Musulmanskiy Vostok v kolonialnyu epobu*, S. Peterburg 1996.
- Grulev M., *Soperničestvo Rossii i Anglii v Sredney Azii*, S. Peterburg, 1909.
- HAYİT Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1995.
- HARYUKOV L.N., *Anglo-Russkoe Soperničestvo v Tsentralnoy Azii i İsmailizm*, Moskva 1995.
- HEINZIG Dieter, “Russia and the Soviet Union in Asia: Aspect of Colonialism and Expansionism”, *Contemporary Southeast Asia*, 4: 4, 1983.
- JUKOVSKİY S. V., *Snoşenie Rossii s Buharoy i Hivoy za poslednie trehsotletie*, Petrograd 1915.
- KHALID Adeep, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, London 1998.
- KİNYAPİNA N.S., *Srednyaya Azija vo Vneşney Politike Rossii, İstroriya Vneşney Politiki Rossii-Vtoroya Polovina 19 veka*, Yayımlayan: MGU, Moskva 1997.
- KOSTENKA L., *Srednyaya Azija i vodvorenje v ney Russkoy grajdanstvennosti*, S. Peterburg 1871.
- LONG James, “Russian advance in Central Asia”, *Society of Arts, journal*, 20 Nov. 1874 – 12 Kasım 1875.
- MAC GAHAN I.A., *Hive Seyabatnamesi ve Tarihi*, çeviren:Kolağası Ahmed, Hazırlayanlar: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Akademi Kitabevi yay., İzmir 1995.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii (1825-1881)*, Tom 40 (1865), Çast I, No: 41779; Tom 49, Çast I, No: 53472.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii (1881-1913)*, Tom 5 (1885), No: 3274.
- RADLOF W., *Sibirya’dan (Seçmeler)*, Çeviren: Ahmet Temir, İstanbul 1976.
- ROY Olivier, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Metis yay., İstanbul 2000.
- SARAY Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987.
- SCHUYLER Eugene, *Türkistan*, Editör İsmail Aka, çevirenler: Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma yay. İstanbul 2007.
- SMİRNOV Yu.N., “Sbornik Eksraktov imennih Ukazov 1734-1741 gg.”, *Sbornik Russkogo Geografikerogo Obşestvo, Rossiya i Srednyaya Azija*, Tom No 5 (153), Moskva 2002.

- “Sekretniy Jurnal Aziatskogo Komiteta 1838 g. O trgovle s Turkmenami”, Publikatsia (yayınlayanlar):V.A. Zaharov, E.A. Pçelnikov), *Sbornik Russkogo Geografıçerkogo Obşestvo, Rossiya i Srednyaya Aziya*, Tom No 5 (153) Moskva 2002.
- SOMUNCUOĞLU Tümen, *Türkistan'da Eğitım (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- STRUVE P. B., *Torgovaya Politika Rossii*, yay. Sotsium, Çelyabinsk 2007.
- ŞEPELEV A. *Materiali dla istorii Hivinskogo pohoda 1873*, Cilt I, Taşkent 1879.
- TOGAN Zeki Velidi, *Bügünkü Türküli Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Turkestan*, izdanie: K. İ. Tihomirov, Moskva 1897.
- VASİLEV D.V., Ustroitel Turkestanskogo Kray, *Sbornik Russkogo Geografıçerkogo Obşestvo, Rossiya i Srednyaya Aziya*, Tom No 5 (153).
- VAMBERY Arminius, *Orta Asya Gezisi*, Hazırlayan: N.Ahmet Özalp, Ses yayınları, İstanbul 1993.
- YALÇINKAYA Alaeddin, *Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan*, Timaş yay. İstanbul 1997.
- ZALETSKIY, “Sredneaziatskie dela: iz no:25, *Den* (gazete) 20 Ağustos 1865.
- Zameçanie k proektu polojeni ob upravlennii v oblastyah stepnago general-gubernatorstva*, Verniy 1885.
- Zapıska P.M. Lessara o vnutrennem polojenii buharskogo hanstva i ego otnoşeniyah s Rossiyey (1895), Publikuetsya (yayına hazırlayan): M.A. Çepelkina, *Sbornik Russkogo Geografıçerkogo Obşestvo, Rossiya i Srednyaya Aziya*, Tom No 5 (153), Moskva 2002.
- “Zapıska o Kokanskome hanstve horunjago N. İ. Potalina (1829-1830)”, *Kirgizkie stepi i Kokandskoe Hanstvo v načale XIX stoletiya po opisaniyi Horunjago N. İ. Potanika* (Basım yılı yok).
- ZELENEVA Zeleneva, *Geopolitika i Geostrategiya Rossii XVIII – Pervaya Polovina XIX veka*, S. Peterburg 2005.